

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ

Εθνικόν και Καποδιστριακόν
Πανεπιστήμιον Αθηνών

— ΙΔΡΥΘΕΝ ΤΟ 1837 —

ΝΟΜΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

Π.Μ.Σ.: ΔΗΜΟΣΙΟ ΔΙΚΑΙΟ

ΕΙΔΙΚΕΥΣΗ: ΔΗΜΟΣΙΟ ΔΙΚΑΙΟ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΟ ΕΤΟΣ: 2021-2022

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ
ΤΗΣ ΧΡΥΣΟΥΛΑΣ ΣΑΡΙΓΙΑΝΝΙΔΟΥ
ΑΜ: 7340142101023

**«Η ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΗ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΚΗ ΤΩΝ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΩΝ ΣΥΜΒΟΛΩΝ
ΣΤΟΥΣ ΧΩΡΟΥΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ»**

ΤΡΙΜΕΛΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗ:

- Α) ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΧΡΗΣΤΟΥ, ΚΑΘΗΓΗΤΡΙΑ ΝΟΜΙΚΗΣ ΕΚΠΑ (ΕΠΙΒΛΕΠΟΥΣΑ)
- Β) ΣΠΥΡΙΔΩΝ ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΣ, ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΝΟΜΙΚΗΣ ΕΚΠΑ
- Γ) ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΠΑΠΑΣΠΥΡΟΥ, ΑΝ. ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΝΟΜΙΚΗΣ ΕΚΠΑ

Αθήνα, Οκτώβριος 2022

Copyright © [Χρυσούλα Σαριγιαννίδου, 2022]

Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος. All rights reserved.

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας εργασίας, εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα.

Οι απόψεις και θέσεις που περιέχονται σε αυτήν την εργασία εκφράζουν τη συγγραφέα και δεν πρέπει να ερμηνευθεί ότι αντιπροσωπεύουν τις επίσημες θέσεις του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	4
---------------	---

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

Η ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ

I. Η νομική κατοχύρωση της θρησκευτικής ελευθερίας στο Σύνταγμα της Ελλάδος και την Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου	6
II. Τα θρησκευτικά σύμβολα ως εκδήλωση θρησκευτικής ελευθερίας: Ετυμολογική προσέγγιση και συνταγματική προστασία	14

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΤΑ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΑ ΣΥΜΒΟΛΑ ΣΤΟΥΣ ΧΩΡΟΥΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ: ΜΙΑ ΔΙΚΑΙΟΣΥΓΚΡΙΤΙΚΗ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ ΤΟΥ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟΥ

III. Η ανομοιόμορφη προσέγγιση του ζητήματος από τα ευρωπαϊκά κράτη.....	18
i. Το παράδειγμα του γαλλικού κοσμικού κράτους.....	20
i. Κράτη με πιο φιλελεύθερες προσεγγίσεις.....	26
IV. Το ιδιότυπο ελληνικό παράδειγμα	36

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ

Η ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΣΗ ΤΟΥ ΖΗΤΗΜΑΤΟΣ ΑΠΟ ΤΗ ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΥ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΟΥ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ

V. Η θρησκευτική ελευθερία των προσώπων. Οι υποθέσεις της ισλαμικής μαντίλας.	41
VI. Η κρατικά επιβαλλόμενη ανάρτηση θρησκευτικών συμβόλων στις σχολικές αίθουσες. Η υπόθεση του «Εσταυρωμένου».....	46

ΕΠΙΛΟΓΟΣ-ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....	50
----------------------------	----

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	52
-------------------	----

ΕΛΛΗΝΙΚΗ.....	52
---------------	----

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ	53
------------------	----

ΑΡΘΡΟΓΡΑΦΙΑ	53
-------------------	----

ΠΗΓΕΣ ΑΠΟ ΤΟ ΔΙΑΔΙΚΤΥΟ	55
------------------------------	----

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η παρούσα διπλωματική εργασία συνιστά μελέτη της κοινωνικής και συνταγματικής διάστασης του φαινομένου της παρουσίας θρησκευτικών συμβόλων στους χώρους δημόσιας εκπαίδευσης των ευρωπαϊκών κρατών. Το ζήτημα τυγχάνει εξαιρετικά επίκαιρο, διότι στην Ευρώπη, ήδη από τις αρχές του 21^{ου} αιώνα, η αύξηση των μεταναστευτικών και προσφυγικών ροών και η παράλληλη ενίσχυση των μουσουλμανικών πληθυσμών, έχουν μεταβάλλει την κοινωνικοπολιτισμική σύνθεση της κοινωνίας, έχουν εντείνει τη θρησκευτική ετερότητα και έχουν αναδείξει σημαντικά ζητήματα σεβασμού της διαφορετικότητας. Η «ανακατανομή» των πληθυσμών έφερε στην επιφάνεια αιτήματα συμπαγών ομάδων, οι οποίες διεκδικούν με την κοινωνική τους παρουσία την αναγνώριση των δικαιωμάτων τους και την προστασία της θρησκευτικής τους ελευθερίας. Η σύγχρονη κοινωνική πραγματικότητα, όπως έχει διαμορφωθεί, εντείνει τις υφιστάμενες αμφισβητήσεις αναφορικά με τη θέση της θρησκείας και την έκταση της θρησκευτικής έκφρασης στη δημόσια σφαίρα. Σε αυτό το πλαίσιο και με δεδομένο ότι συμβολική διάσταση της θρησκείας αποτελεί ένα από τα κύρια χαρακτηριστικά της θρησκευτικής έκφρασης, ιδίως η περιβολή με την ισλαμική μαντίλα, η οποία δεν εντάσσεται στην ιουδαιοχριστιανική ευρωπαϊκή παράδοση, βρίσκεται συχνά στο στόχαστρο εθνικών πολιτικών «πολιτισμικής αφομοίωσης».

Οι χώροι εκπαίδευσης, ως χώροι κρατικής εποπτείας ανήκοντες στην αποκαλούμενη δημόσια σφαίρα, αποτελούν πεδίο σύγκρουσης ατομικών ελευθεριών και κρατικών υποχρεώσεων. Για το λόγο αυτό παρέχουν «γόνιμο» έδαφος για την ανάδειξη κοινωνικών διαφορών και για την αποτύπωση της κοινωνικής ανομοιογένειας. Η χρήση θρησκευτικών συμβόλων στους χώρους εκπαίδευσης από εκπαιδευτικούς, μαθητές και φοιτητές, ως προϊόν αυτοκαθορισμού τους και ως έκφραση της ελεύθερης εκδήλωσης των θρησκευτικών τους πεποιθήσεων, καθώς και η κρατικά επιβαλλόμενη ανάρτηση θρησκευτικών συμβόλων εντός των εκπαιδευτικών αιθουσών έχουν απασχολήσει τα τελευταία χρόνια τόσο τα εθνικά Δικαστήρια και τους εθνικούς νομοθέτες, όσο και το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου.

Στο ερευνητικούς στόχους της παρούσας εργασίας περιλαμβάνεται: α) η ανάδειξη των ουσιωδώς διαφοροποιημένων προσεγγίσεων που υιοθετούν τα ευρωπαϊκά κράτη απέναντι στο ζήτημα της παρουσίας θρησκευτικών συμβόλων στους χώρους εκπαίδευσης, προσεγγίσεις που αντανακλούν τις ιδιαίτερες σχέσεις κάθε κράτους με την εκκλησία, όπως αυτές διαμορφώθηκαν ως αποτέλεσμα κοινωνικοιστορικών εξελίξεων και διεκδικήσεων και β) η διερεύνηση του ζητήματος υπό το φως της νομολογίας του Δικαστηρίου του Στρασβούργου. Η στάση που επέδειξε το Δικαστήριο απεδείχθη μετριοπαθής και ανήγειρε σημαντικά ερωτήματα. Συνιστά πράγματι η υποχρεωτική αφαίρεση επιδεικτικών θρησκευτικών συμβόλων θεμιτό περιορισμό της θρησκευτικής ελευθερίας μαθητών και μελών του εκπαιδευτικού προσωπικού με σκοπό την προστασία των δικαιωμάτων τρίτων και τη διαφύλαξη της εύρυθμης λειτουργίας του σχολικού περιβάλλοντος; Είναι δικαίωμα της πλειοψηφίας να επιβάλει τις θρησκευτικές της πεποιθήσεις, είτε ενεργητικά, είτε παθητικά, στα πλαίσια της δημόσιας υποχρεωτικής εκπαίδευσης; Συνιστά η νομοθετικώς επιβαλλόμενη ή η εθιμική ανάρτηση θρησκευτικών συμβόλων στις σχολικές αίθουσες ευνοϊκή στάση του κράτους απέναντι στην πλειοψηφικά κρατούσα θρησκεία, η οποία διαρρηγνύει τον ουδετερόθρησκο χαρακτήρα του και προσβάλλει ευθέως τα δικαιώματα των υποκειμένων που συμμετέχουν στην εκπαιδευτική διαδικασία; Είναι μερικά από τα ερωτήματα που θα μας απασχολήσουν στο παρόν πόνημα.

Για την υλοποίηση των ερευνητικών στόχων, η διπλωματική εργασία διαρθρώνεται ως εξής:

Το πρώτο μέρος είναι αφιερωμένο στην επισκόπηση του πλέγματος προστασίας της θρησκευτικής ελευθερίας σε εθνικό και υπερεθνικό επίπεδο (Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων των Ανθρώπων), καθώς και στην ανάδειξη των θρησκευτικών συμβόλων ως μέσων έκφρασης θρησκευτικών πεποιθήσεων, εντασσόμενων στο προστατευτικό πεδίο της ελεύθερης ανάπτυξης της προσωπικότητας και της θρησκευτικής ελευθερίας. Προς το σκοπό αυτό αρχικά προσεγγίζεται ερμηνευτικά η έννοια του συμβόλου, αναδεικνύεται η σημασία του για τα θρησκευτικά αξιακά συστήματα και τελικά ερευνάται η συνταγματική του προστασία ως αντικειμένου ή πρακτικής συνειδησιακού αυτοκαθορισμού ή/και λατρευτικής εκδήλωσης μιας πίστης.

Στο δεύτερο μέρος εντοπίζεται η απουσία ευρωπαϊκής συναίνεσης στη διαμόρφωση των σχέσεων μεταξύ εκκλησίας και κράτους και αναλύονται οι ανομοιογενείς προσεγγίσεις του ζητήματος των θρησκευτικών συμβόλων στους χώρους εκπαίδευσης από τα ευρωπαϊκά κράτη. Διακρίνοντας μεταξύ του γαλλικού κοσμικού κράτους, ευρωπαϊκών κρατών με πιο φιλελεύθερες προσεγγίσεις, όπως η Γερμανία και η Μεγάλη Βρετανία, και του ελληνικού ιδιότυπου παραδείγματος, επιχειρείται μια συγκριτική επισκόπηση στην αντιμετώπιση του ζητήματος ενδεικτική των τριών μοντέλων σχέσεων εκκλησίας-κράτους που υιοθετούνται στην Ευρώπη.

Το τρίτο μέρος αφιερώνεται στην αντιμετώπιση του ζητήματος από το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου. Διακρίνοντας τις υποθέσεις που έχουν απασχολήσει μέχρι σήμερα το Δικαστήριο σε δύο κατηγορίες, από τη μία αυτές που αφορούν το δικαίωμα το προσώπων να φέρουν θρησκευτικά σύμβολα εντός των χώρων εκπαίδευσης, είτε πρόκειται για μαθητές, είτε για μέλη του εκπαιδευτικού προσωπικού, και από την άλλη η μοναδική μέχρι σήμερα υπόθεση, που αφορά την κανονιστικώς επιβαλλόμενη ανάρτηση της εικόνας του «Εσταυρωμένου» εντός των σχολικών αιθουσών (*Lautsi and Others v. Italy*), παρατηρούμε το Δικαστήριο να αναγνωρίζει ένα ευρύ περιθώριο εκτίμησης στα συμβαλλόμενα κράτη και να αποδέχεται στο σύνολο των περιπτώσεων το θεμιτό και ανάλογο του περιορισμού της θρησκευτικής ελευθερίας των προσώπων.

Στο τέλος τη εργασίας συνοψίζονται τα αποτελέσματα και διατυπώνονται τα συμπεράσματα της συγκριτικής επισκόπησης.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ Η ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ

I. Η νομική κατοχύρωση της θρησκευτικής ελευθερίας στο Σύνταγμα της Ελλάδος και την Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου

Η θρησκευτική ελευθερία, όπως έχει επισημάνει ο Αριστόβουλος Μάνεσης, αποτελεί προέκταση της προσωπικής ελευθερίας και μια ειδικότερη μορφή της ελευθερίας της γνώμης και της εν γένει πνευματικής ελευθερίας¹. Αποτελεί ρίζα των ατομικών ελευθεριών², με την οποία εξασφαλίζεται ο σεβασμός της ιδιωτικής ζωής και της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, καθώς και η ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας του ατόμου³.

Ιστορικά, η θρησκευτική ελευθερία συνιστά ένα από τα πρώτα ατομικά δικαιώματα που διεκδικήθηκαν στην Ευρώπη, κυρίως κατά τη διάρκεια της θρησκευτικής μεταρρύθμισης του 16ου αιώνα, ως αντίδραση στο δικαίωμα του ηγεμόνα να επιβάλλει τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις στους υπηκόους του (*cuius regio, eius religio*)⁴. Για πρώτη φορά, αναγνωρίστηκε στο άρθρο 16 της Διακήρυξης Δικαιωμάτων της πολιτείας της Virginia του 1776 (Bill of Rights), ενώ σε ευρωπαϊκό επίπεδο κατοχυρώθηκε στο άρθρο 14 του Βελγικού Συντάγματος του 1831. Πριν από αυτό η Γαλλική Διακήρυξη Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και του Πολίτη του 1789 επηρεασμένη από τις θεωρίες του Jean-Jacques Rousseau περί θρησκείας αναγνώριζε στο άρθρο 10 αυτής μόνο την ανεξιθρησκεία⁵, η οποία αποτέλεσε ιστορικά όχι μόνο το πρόπλασμα της θρησκευτικής ελευθερίας, αλλά και την θεσμική και ιδεολογική μήτρα όλου του συστήματος προστασίας των ατομικών δικαιωμάτων⁶.

Ανάλογη ήταν η εξέλιξη του δικαιώματος και σε εθνικό επίπεδο, με τα δύο πρώτα επαναστατικά Συντάγματα, της Επιδάουρου του 1822 και του Άστρους του 1823, να κατοχυρώνουν την ανεξιθρησκεία⁷. Πρώτο το επαναστατικό Σύνταγμα της Τροιζήνας του 1827 αναγνώρισε στο άρθρο 1 αυτού την προστασία της θρησκευτικής ελευθερίας, η οποία τελικά καθιερώθηκε με το Σύνταγμα του 1927⁸. Στο ισχύον ελληνικό Σύνταγμα παρατηρεί κανείς ένα πλέγμα ρυθμίσεων του θρησκευτικού φαινομένου, με το ουσιαστικό μέρος αυτού να κατοχυρώνει το δικαίωμα στη θρησκευτική ελευθερία και οργανωτικό μέρος να ρυθμίζει τις σχέσεις της εκκλησίας με το κράτος, ορίζοντας παράλληλα ως επικρατούσα θρησκεία στην Ελλάδα την Ανατολική Ορθόδοξη του Χριστού Εκκλησία⁹.

¹ Α. Μάνεσης, *Συνταγματικά Δικαιώματα, α' ατομικές ελευθερίες*, πανεπιστημιακές παραδόσεις, δ' έκδοση, εκδ. Σάκκουλα, 1982, σ. 246

² Π. Δαγτόγλου, *Συνταγματικό Δίκαιο, Ατομικά Δικαιώματα*, 4η έκδοση, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2012, σ. 308

³ Α. Μάνεσης, *Συνταγματικά Δικαιώματα, α' ατομικές ελευθερίες*, ο.π., σ. 246

⁴ Βλ. Ι. Καμτσιδου, *Τα θρησκευτικά σύμβολα στον δημόσιο χώρο: η σκοπιά του Συνταγματικού Δικαίου*, από: <http://www.academia.edu/1>, (τ.π. 25.10.2022)

⁵ Άρθρο 10 Γαλλικής Διακήρυξης: «Κανείς δεν πρέπει να διώκεται για τις πεποιθήσεις του, ακόμη και τις θρησκευτικές, εφόσον η εκδήλωσή τους δεν διαταράσσει τη δημόσια τάξη που ο νόμος έχει επιβάλλει.»

⁶ Γ. Σωτηρέλλης, *Θρησκεία και εκπαίδευση*, εκδ. Αντ. Σάκκουλας, 1993, σ. 19

⁷ Για διαφορά μεταξύ ανεξιθρησκείας και θρησκευτικής ελευθερίας βλ. Α. Μάνεση, *Συνταγματικά Δικαιώματα, α' ατομικές ελευθερίες*, ο.π., σ. 249-250· Βλ. Α. Μαρίνου, *Η θρησκευτική ελευθερία*, Αθήνα 1972, σ. 95

⁸ Α. Μάνεσης, *Συνταγματικά Δικαιώματα, α' ατομικές ελευθερίες*, ο.π., σ. 249

⁹ Βλ. Α. Παπαδοπούλου, σε Α. Δημοπούλου (επιμέλεια), *Θρησκευτική ελευθερία: επίκαιρα νομικά ζητήματα : πρακτικά ημερίδας 25 Φεβρουαρίου 2019*, εκδ. Σάκκουλα, 2019, σ. 66

Στην ελληνική έννομη τάξη η θρησκευτική ελευθερία κατοχυρώνεται στο άρθρο 13 του ισχύοντος Συντάγματος του 1975¹⁰, όχι ως μια προηγμένη εκδοχή της ανεξιθρησκίας, αλλά ως ένα ποιοτικά διαφορετικό status ελευθερίας¹¹, συνιστάμενο στην ανεμπόδιση από κρατικές παρεμβάσεις διαμόρφωση και εκδήλωση της θρησκευτικής συνείδησης. Πρόκειται για το ατομικό εκείνο δικαίωμα, το οποίο θεμελιώνει αγωγήμη αξίωση απέναντι στο κράτος να μην παρεμβαίνει στην ελεύθερη διαμόρφωση ή εκδήλωση των σχετικών με τη θρησκεία φρονημάτων των πολιτών, αλλά και να λαμβάνει κάθε πρόσφορο μέτρο για την προστασία της¹². Οι αγωγήμες αξιώσεις που παράγει το δικαίωμα στη θρησκευτική ελευθερία είναι που τη διαφοροποιούν από την παραδοσιακή ανεκτικότητα απέναντι στην ύπαρξη και τη θεσμική λειτουργία γνωστών θρησκειών, ήτοι από τη στενότερη, αλλά συγγενή έννοια της ανεξιθρησκείας¹³.

Το πεδίο εφαρμογής του άρθρου 13 εκτείνεται στην προστασία τόσο της ελευθερίας της συνείδησης όσο και της ελευθερίας της λατρείας. Η ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης, του ενδιάθετου δηλαδή φρονήματος του ανθρώπου σχετικά με τη φυσική ή μεταφυσική θεώρηση του κόσμου, σε αναφορά ιδίως προς το θείο¹⁴, κατοχυρώνεται στην παράγραφο 1 του άρθρου 13 κατά τρόπο απόλυτο. Η ανεπιφύλακτη διατύπωση της διάταξης υποδηλώνει την αυξημένη προστασία της συνειδήσεως, γεγονός που επιβεβαιώνεται άλλωστε και από το μη αναθωρητέο χαρακτήρα της διάταξης, σύμφωνα με την παράγραφο 1 του άρθρου 110 του Συντάγματος, αλλά και από την αδυναμία της να ανασταλεί σε κατάσταση πολιορκίας, σύμφωνα με την παράγραφο 1 του άρθρου 48 του Συντάγματος¹⁵.

Η ελευθερία της θρησκευτικής λατρείας, υπό την έννοια της άσκησης θρησκευτικών καθηκόντων με τελετουργική μορφή, κατοχυρώνεται στο α' εδάφιο της παραγράφου 2 του άρθρου 13 του Συντάγματος ως ένα δικαίωμα που τίθεται υπό την προστασία των νόμων, ήτοι ως ένα δικαίωμα υποκείμενο σε περιορισμούς. Η επιφύλαξη υπέρ του κοινού νομοθέτη συνιστά μηχανισμό περιορισμού των δικαιωμάτων και των ελευθεριών και ερμηνεύεται «ως μία ευρεία συνταγματική εξουσιοδότηση προς τον νομοθέτη να θεσπίσει περιορισμούς στην ελευθερία, χωρίς να υπόκειται σε οποιαδήποτε συνταγματική δέσμευση¹⁶». Ωστόσο, το εύρος της διακριτικής ευχέρειας του κοινού νομοθέτη δεν αναιρεί την υποχρέωσή του να θεσπίζει περιορισμούς εντός του πεδίου προστασίας των χρηστών ηθών και της δημόσιας τάξης υιοθετώντας, όπως επισημαίνει η Ι. Καμτσίδου «εκείνους τους κανόνες που θα διασφαλίζουν την απρόσκοπτη και πληρέστερη άσκηση της λατρείας, αίροντας οποιοδήποτε εμπόδιο και εξασφαλίζοντας την ισοτιμία σε όλους τους τομείς»¹⁷.

¹⁰ Άρθρο 13 Σ: «1. Η ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης είναι απαραβίαστη. Η απόλαυση των ατομικών και πολιτικών δικαιωμάτων δεν εξαρτάται από τις θρησκευτικές πεποιθήσεις καθενός. 2. Κάθε γνωστή θρησκεία είναι ελεύθερη και τα σχετικά με τη λατρεία της τελούνται ανεμπόδιστα υπό την προστασία των νόμων. Η άσκηση της λατρείας δεν επιτρέπεται να προσβάλλει τη δημόσια τάξη ή τα χρηστά ήθη. Ο προσηλυτισμός απαγορεύεται. 3. Οι λειτουργοί όλων των γνωστών θρησκειών υπόκεινται στην ίδια εποπτεία της Πολιτείας και στις ίδιες υποχρεώσεις απέναντί της, όπως και οι λειτουργοί της επικρατούσας θρησκείας. 4. Κανένας δεν μπορεί, εξαιτίας των θρησκευτικών του πεποιθήσεων, να απαλλαγεί από την εκπλήρωση των υποχρεώσεων προς το Κράτος ή να αρνηθεί να συμμορφωθεί προς τους νόμους. 5. Κανένας όρκος δεν επιβάλλεται χωρίς νόμο, που ορίζει και τον τύπο του».

¹¹ Γ. Πινακίδης, *Μονομερείς ερμηνευτικές προσεγγίσεις στο όνομα της "επικρατούσας" θρησκείας*, ΤΟ ΣΥΝΤΑΓΜΑ(ΤοΣ) τ.6/1999 σ. 1104

¹² Κ. Παπαγεωργίου, *Θεωρία και πράξη του Εκκλησιαστικού Δικαίου Ι*, εκδ. Ostracon publishing, 2014, σ. 25

¹³ Βλ. Κ. Παπαγεωργίου, *Εκκλησιαστικό Δίκαιο, Θεωρία και Νομολογία*, εκδ. Μπαρμπουνάκη, 2013, σ. 137

¹⁴ Βλ. Τριμ Πλημ Αθ 958/1987, Ποινικά Χρονικά 37, σ.934

¹⁵ Σ. Βλαχόπουλος, *Θεμελιώδη δικαιώματα*, Εκδόσεις Νομική Βιβλιοθήκη, 2017, σ. 266

¹⁶ Βλ. Ι. Καμτσίδου, *Η επιφύλαξη υπέρ του νόμου ως περιορισμός, εγγύηση και διάμεσος των ελευθεριών*, Εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2001, σ. 51

¹⁷ Ι. Καμτσίδου, *Η επιφύλαξη υπέρ του νόμου ως περιορισμός, εγγύηση και διάμεσος των ελευθεριών*, Εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2001, σ. 231

Το ίδιο το Σύνταγμα σκιαγραφεί τους περιορισμούς της εκδήλωσης της θρησκευτικής ελευθερίας και αναγνωρίζει την προστασία μόνο των γνωστών θρησκειών, δηλαδή των θρησκειών που έχουν γνωστές δοξασίες, διδάσκονται δημόσια και έχουν φανερή λατρεία¹⁸. Η συνταγματική αυτή επιλογή έχει επικριθεί από μερίδα της θεωρίας ως δυσανάλογα περιοριστική του δικαιώματος της θρησκευτικής ελευθερίας. Σε κάθε περίπτωση επισημαίνεται ότι κατά τεκμήριο κάθε θρησκεία θεωρείται γνωστή, μέχρι αποδείξεως του αντιθέτου¹⁹.

Επιπλέον, περιορισμούς της ελευθερίας της λατρείας αποτελούν η μη προσβολή των χρηστών ηθών και της δημόσιας τάξης, αλλά και η απαγόρευση του προσηλυτισμού, όπως αυτή τίθεται με το εδάφιο γ' της παραγράφου 2 του άρθρου 13 του Συντάγματος. Ως προσηλυτισμός νοείται «η δια πάσης φύσεως παροχών ή δι' υποσχέσεως τοιούτων ή άλλης ηθικής ή υλικής περιθάλψεως, δια μέσων απατηλών, δια καταχρήσεως της απειρίας ή εμπιστοσύνης ή δι' εκμεταλλεύσεως της ανάγκης, της πνευματικής αδυναμίας ή κουφότητας άμεσος ή έμμεσος προσπάθεια προς διείδυσιν εις την θρησκευτικήν συνείδησιν ετεροδόξων επί σκοπώ μεταβολής του περιεχόμενου αυτής»²⁰. Η συνταγματική απαγόρευση του προσηλυτισμού εξαιρεί αθέμιτες πρακτικές από το προστατευτικό πεδίο της διάταξης του άρθρου 13 και περιορίζει την εξωτερική της συνείδησης ενός προσώπου με σκοπό την προστασία του απαραβίαστου της συνείδησης κάποιου άλλου²¹.

Τέλος, η σχετικοποίηση της θρησκευτικής ελευθερίας προκύπτει και από την παράγραφο 4 του άρθρου 13, η οποία ορίζει ότι κανείς δεν μπορεί να απαλλαγεί από τα καθήκοντά του απέναντι στο κράτος ή να αρνηθεί τη συμμόρφωσή του με τους νόμους για λόγους που αφορούν τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις. Ως τέτοιες υποχρεώσεις νοούνται για παράδειγμα οι φορολογικές και οι στρατιωτικές υποχρεώσεις.

Κατά συνέπεια, προκύπτει από το γράμμα του Συντάγματος ότι το εξωτερική διάσταση της θρησκευτικής ελευθερίας τελεί υπό την προϋπόθεση της τήρησης των γενικών νόμων του κράτους, του σεβασμού της δημόσιας τάξης και των χρηστών ηθών και της εκπλήρωσης υποχρεώσεων προς το κράτος. Φραγμό σε αυτή τη δυνατότητα περιορισμού θέτει, κατ' άρθρο 25 παράγραφος 1 του Συντάγματος, η υποχρέωση τήρησης της αρχής της αναλογικότητας, υπό τις τρεις ειδικότερες εκφάνσεις της: της προσφορότητας, της αναγκαιότητας και της *stricto sensu* αναλογικότητας, αλλά και η υποχρέωση διαφύλαξης «του πυρήνα» του δικαιώματος²².

Το οργανωτικό μέρος του πλέγματος ρύθμισης θρησκευτικών ζητημάτων στο ελληνικό Σύνταγμα τυποποιείται κυρίως στο άρθρο 3 αυτού²³. Στην παράγραφο 1 του άρθρου 3

¹⁸ Βλ. Κ. Χρυσόγονο, *Ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα*, Νομική Βιβλιοθήκη, 2006, σ. 275 επ.

¹⁹ Π. Δαγτόγλου, *Συνταγματικό Δίκαιο, Ατομικά Δικαιώματα*, ο.π., σ. 320

²⁰ Η συνταγματική διάταξη δεν περιλαμβάνει ορισμό του προσηλυτισμού, αλλά αυτός εντοπίζεται στην παράγραφο 2 του άρθρου 4 του Α. Ν. 1363/38, όπως αντικαταστάθηκε με το άρθρο 2 του Α. Ν. 1672/39. Για λεπτομέρειες βλ. Γ. Κατράς, *Προσηλυτισμός και Ιεραποστολή*, ΕλλΔνη, 21, 1989, σ. 690-694

²¹ Σ. Βλαχόπουλος, *Θεμελιώδη δικαιώματα*, Εκδόσεις Νομική Βιβλιοθήκη, 2017, σ. 277

²² Σ. Βλαχόπουλος, *Θεμελιώδη δικαιώματα*, Εκδόσεις Νομική Βιβλιοθήκη, 2017, σ. 26

²³ Άρθρο 13 Σ: «1. Επικρατούσα θρησκεία στην Ελλάδα είναι η θρησκεία της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας του Χριστού. Η Ορθόδοξη Εκκλησία της Ελλάδας, που γνωρίζει κεφαλή της τον Κύριο ημών Ιησού Χριστό, υπάρχει αναπόσπαστα ενωμένη δογματικά με τη Μεγάλη Εκκλησία της Κωνσταντινούπολης και με κάθε άλλη ομόδοξη Εκκλησία του Χριστού τηρεί απαρασάλευτα, όπως εκείνες, τους ιερούς αποστολικούς και συνοδικούς κανόνες και τις ιερές παραδόσεις. Είναι αυτοκέφαλη, διοικείται από την Ιερά Σύνοδο των εν ενεργεία Αρχιερέων και από τη Διαρκή Ιερά Σύνοδο που προέρχεται από αυτή και συγκροτείται όπως ορίζει ο Καταστατικός Χάρτης της Εκκλησίας, με τήρηση των διατάξεων του Πατριαρχικού Τόμου της κθ' (29) Ιουνίου 1850 και της Συνοδικής Πράξης της 4ης Σεπτεμβρίου 1928. 2. Το εκκλησιαστικό καθεστώς που υπάρχει σε ορισμένες περιοχές του Κράτους δεν αντίκειται στις διατάξεις της προηγούμενης παραγράφου. 3. Το κείμενο της Αγίας Γραφής τηρείται αναλλοίωτο. Η επίσημη μετάφρασή του σε άλλο γλωσσικό τύπο απαγορεύεται χωρίς την έγκριση της Αυτοκέφαλης Εκκλησίας της Ελλάδας και της Μεγάλης του Χριστού Εκκλησίας στην Κωνσταντινούπολη.»

αναγνωρίζεται ως επικρατούσα στην Ελλάδα θρησκεία η Ανατολική Ορθόδοξη Εκκλησία του Χριστού. Πρόκειται για μια διάταξη που αναδεικνύει τον ιστορικής σημασίας ρόλο της ορθοδοξίας στην διατήρηση του ελληνισμού κατά τη διάρκεια της τουρκοκρατίας, αλλά και τη *de jure* και *de facto* θέση της ως επικρατούσας θρησκείας στην Ελλάδα²⁴. Το περιεχόμενο της διάταξης είναι διαπιστωτικό, καθ' όσον αναφέρεται στη θρησκευτική ταυτότητα της πλειοψηφίας των Ελλήνων, χωρίς ωστόσο να στερείται εντελώς κανονιστικού χαρακτήρα και συνεπειών²⁵.

Αυτή τη «διαπιστωτική» ανάγνωση της πρόβλεψης περί επικρατούσας θρησκείας υποστηρίζει και ο Νικόλαος Ι. Σαρίπολος, ο οποίος σχολιάζοντας το καθεστώς της Ορθοδοξίας στο Σύνταγμα του 1864 επισημαίνει ότι: «οι διατάξεις αυτές δεν σημαίνουν ότι η θρησκεία της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας του Χριστού υπερέχει και επιβάλλεται στην Ελλάδα ή ότι η θρησκεία αυτή έχει κάποια δύναμη πάνω στις άλλες θρησκείες, οι οποίες θεωρούσαν τον εαυτό τους υποτελή²⁶, αλλά πρόκειται για διαπίστωση ότι η θρησκεία αυτή ασκείται από τη συντριπτική πλειοψηφία των Ελλήνων.» Όμοια και ο Ευάγγελος Παπανούτσος κατά τη διάρκεια των προπαρασκευαστικών εργασιών του Συντάγματος του 1975 επισήμανε ότι: «Η θρησκεία της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας είναι ζυμωμένη με την καρδιά του Έθνους, είναι δεμένη με άρρηκτους δεσμούς με την ιστορία των αγώνων του Έθνους... Επικρατούσα λοιπόν με την έννοια την συναισθηματική και όχι με το νόημα ότι το “επικρατούσα” δίνει εις την πολιτείαν το δικαίωμα να της αναγνωρίζει προνομιακήν μεταχείριση συγκριτικά με τα άλλα δόγματα»²⁷.

Κατά συνέπεια, γίνεται δεκτό ότι η διάταξη της παραγράφου 1 του άρθρου 3 του Συντάγματος είναι κατ' αρχήν συμβατή με την απαίτηση κρατικής θρησκευτικής ουδετερότητας και δεν σχετικοποιεί την θρησκευτική ελευθερία. Όμως, θα εθελουφλούσαμε αν παραβλέπαμε ότι στην ελληνική κοινωνική πραγματικότητα η εγκαθιδρυμένη θέση της Ορθόδοξης Εκκλησίας οδηγεί συχνά σε άνισες και ανεπιεικείς συμπεριφορές σε βάρος των θρησκευτικών μειονοτήτων.

Σε υπερεθνικό επίπεδο, η ελευθερία της σκέψης, της συνείδησης και της θρησκείας κατοχυρώνεται στο άρθρο 9 της Ευρωπαϊκής Σύμβασης για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου²⁸ (στο εξής ΕΣΔΑ) και αποτελεί σύμφωνα με τη νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (στο εξής ΕΔΔΑ ή Δικαστήριο) ένα από τα θεμέλια μιας δημοκρατικής κοινωνίας, αλλά και ένα από τα ουσιωδέστερα στοιχεία της ταυτότητας και της κοσμοαντίληψής ενός πιστού. Συγχρόνως συνιστά πολύτιμο αγαθό για τους άθεους, τους αγνωστικιστές, τους σκεπτικιστές ή τους αδιάφορους. Από αυτήν εξαρτάται ο ίδιος ο πλουραλισμός, που κατακτήθηκε με θυσίες στο πέρασμα των αιώνων και συνιστά την πεμπτουσία της δημοκρατικής κοινωνίας²⁹.

Πριν φτάσουμε σε αυτό το επίπεδο αναγνώρισης της σημασίας της ελευθερίας της σκέψης, της συνείδησης και της θρησκείας, για πολλά έτη η νομολογία του ΕΔΔΑ αντιμετώπιζε με επιφύλαξη τα σχετικά με το δικαίωμα ανακλύπτοντα ζητήματα, δοθέντος ότι μέχρι και το έτος 1993 η σπουδαιότητα της θρησκευτικής ελευθερίας αναγνωρίζονταν κυρίως από τα δυτικά κράτη μέλη

²⁴ ΕΔΔΑ, *Kokkinakis v. Greece*, αρ. 14307/88, 25.5.1993

²⁵ Κ. Χρυσόγονος, *Θρησκευτική εκπαίδευση και επικρατούσα θρησκεία*, σε: Εταιρία Νομικών Βορείου Ελλάδος (επιμ.), *Θρησκευτική ελευθερία και επικρατούσα θρησκεία*, 2000, σ. 97

²⁶ Ν. Σαρίπολος, *Ελληνικό Συνταγματικό Δίκαιο*, τόμος Γ', 1918, σ. 209

²⁷ Βλ. Σ. Βλαχόπουλος, *Αποψη: το Σύνταγμα και η επικρατούσα θρησκεία*, Εφημερίδα «Η Καθημερινή», 02-10-2018

²⁸ Άρθρο 9 ΕΣΔΑ: «1. Παν πρόσωπον δικαιούται εις την ελευθερίαν σκέψεως, συνειδήσεως και θρησκείας, το δικαίωμα τούτο επάγεται την ελευθερίαν αλλαγής θρησκείας ή πεποιθήσεων, ως και την ελευθερίαν εκδηλώσεως της θρησκείας ή των πεποιθήσεων μεμονωμένως, ή συλλογικώς δημοσίως ή κατ' ιδίαν, δια της λατρείας, της παιδείας, και της ασκήσεως των θρησκευτικών καθηκόντων και τελετουργιών. Η ελευθερία εκδηλώσεως της θρησκείας ή των πεποιθήσεων δεν επιτρέπεται να αποτελέση αντικείμενον ετέρων περιορισμών πέραν των προβλεπομένων υπό του νόμου και αποτελούντων αναγκαία μέτρα, εν δημοκρατική κοινωνία δια την δημοσίαν ασφάλειαν, την πρόσπυσιν της δημοσίας τάξεως, υγείας και ηθικής, ή την πρόσπυσιν των δικαιωμάτων και ελευθεριών των άλλων.»

²⁹ ΕΔΔΑ, *Κοκκινάκης κατά Ελλάδος*, 14307/88, 25.05.1993

του Συμβουλίου της Ευρώπης³⁰. Η ανάγκη προστασίας όσων δεν μοιράζονται τις θρησκευτικές πεποιθήσεις της μεγάλης πλειονότητας του πληθυσμού αναδείχθηκε με την απόφαση του Δικαστηρίου Κοκκινάκης κατά Ελλάδος, του 1993³¹. Έκτοτε η σταδιακά εξελισσόμενη γύρω από το ζήτημα της ελευθερίας της συνείδησης και της θρησκείας νομολογία του ΕΔΔΑ οδήγησε σε σημαντικές μεταβολές στα εθνικά δίκαια των κρατών μελών, αλλά και στον τρόπο με τον οποίον τα κράτη μέλη διαχειρίζονται ζητήματα που αφορούν τις θρησκευτικές μειονότητες.

Η λέξη «θρησκεία», όπως αναφέρεται στη διάταξη του άρθρου 9, δεν ορίζεται ούτε από το κείμενο του ίδιου του άρθρου, αλλά ούτε και από τη νομολογία του ΕΔΔΑ. Η παράλειψη αυτή είναι συνειδητή και δικαιολογημένη, διότι ένας τέτοιος ορισμός θα έπρεπε να είναι αφενός αρκετά ευέλικτος, ώστε να περιλαμβάνει όλο το φάσμα των θρησκειών παγκοσμίως και αφετέρου αρκετά συγκεκριμένος, ώστε να μπορεί να εφαρμοστεί σε εξειδικευμένες-μεμονωμένες περιπτώσεις³². Ελλείπει ευρωπαϊκής συναίνεσης σε θρησκευτικής φύσεως ζητήματα, το Δικαστήριο εξαρτά συχνά την υπαγωγή μιας θρησκευτικού χαρακτήρα οργάνωσης στο προστατευτικό πεδίο του άρθρου 9 από τη στάση που διατηρούν οι εθνικές αρμόδιες αρχές, αναγνωρίζοντας σε αυτές άλλοτε ευρύτερο και άλλοτε στενότερο περιθώριο εκτίμησης. Ωστόσο, σε κάθε περίπτωση το ΕΔΔΑ επισημαίνει ότι η Σύμβαση έχει σχεδιαστεί για να εγγυάται όχι δικαιώματα θεωρητικά ή απατηλά, αλλά δικαιώματα πρακτικά και αποτελεσματικά³³. Το δικαίωμα που κατοχυρώνεται στο άρθρο 9 της ΕΣΔΑ θα ήταν άκρως θεωρητικό και απατηλό, εάν ο βαθμός διακριτικής ευχέρειας που παρέχεται στα κράτη, τους επέτρεπε να ερμηνεύουν την έννοια του θρησκευτικού δόγματος τόσο περιοριστικά, ώστε να στερούν τη νομική προστασία μιας μη παραδοσιακής και μειονοτικής μορφής θρησκείας. Τέτοιοι περιοριστικοί ορισμοί έχουν άμεσο αντίκτυπο στην άσκηση του δικαιώματος της θρησκευτικής ελευθερίας και ενδέχεται να οδηγούν στον περιορισμό της μέσω της άρνησης του θρησκευτικού χαρακτήρα μιας πίστης³⁴.

Ενδεικτικά τα όργανα της Σύμβασης έχουν αναγνωρίσει ρητά ή σιωπηρά ότι στο προστατευτικό πεδίο της παραγράφου 1 του άρθρου 9 της Σύμβασης εντάσσονται οι «μεγάλες» ή «αρχαίες» παγκόσμιες θρησκείες που υπάρχουν εδώ και χιλιετίες ή αρκετούς αιώνες, όπως ο Αλεβισμός, ο Βουδισμός, τα διάφορα χριστιανικά δόγματα, οι διάφορες μορφές Ινδουισμού, ο Ισλαμισμός, ο Ιουδαϊσμός, ο Σιχισμός, ο Ταοϊσμός, αλλά και νέες ή σχετικά νέες θρησκείες ή πνευματικές πρακτικές, όπως ο Μορμονισμός, ή η Εκκλησία του Ιησού Χριστού των Αγίων των Τελευταίων Ημερών και οι Μάρτυρες του Ιεχωβά³⁵.

Συναφής με την έννοια της θρησκείας και συχνά δυσδιάκριτη από αυτή είναι η έννοια των πεποιθήσεων. Οι πεποιθήσεις, όπως αναφέρονται στη διάταξη του άρθρου 9, διακρίνονται από τις απόψεις και τις ιδέες, οι οποίες ανήκουν στο προστατευτικό πεδίο του άρθρου 10 της Σύμβασης, που κατοχυρώνει την ελευθερία της έκφρασης³⁶. Μια προσωπική ή συλλογική πεποίθηση για να χαίρει της προστασίας του άρθρου 9 της ΕΣΔΑ θα πρέπει να συγκεντρώνει ένα ορισμένο επίπεδο

³⁰ Η. Καστανάς σε Λ. Σισιλιάνο/Α. Λίνο, *Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, ερμηνεία κατ' άρθρον*, Νομική Βιβλιοθήκη, 2013, σ. 437

³¹ Βλ. Γ. Σωτηρέλλη, *Θρησκεία και εκπαίδευση*, Αντ. Σάκκουλας, 1993, σ. 19

³² Βλ. P. Dijk, F. Hoof, A. Rijn, L. Zwaak, *Theory and practice of the European Convention on Human Rights*, Fifth edition, Intersentia, 2018, σ. 741

³³ ΕΔΔΑ, *Folgerø and Others v Norway*, αρ. 15472/02, 29.6.2007

³⁴ ECHR, *Guide on Article 9 of the European Convention on Human Rights, Freedom of thought, conscience and religion*, Council of Europe, 2019, από: https://www.echr.coe.int/Documents/Guide_Art_9_ENG.pdf, (τ.π. 20.08.2022)

³⁵ ECHR, *Guide on Article 9 of the European Convention on Human Rights, Freedom of thought, conscience, and religion*, ο.π.

³⁶ Η. Καστανάς σε Λ. Σισιλιάνο, *Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, ερμηνεία κατ' άρθρον*, ο.π., σ. 438

πειστικότητα, σοβαρότητας, συνοχής και σπουδαιότητας³⁷, αποκλεισμένων των προσωποκεντρικών ή εκκεντρικών πεποιθήσεων που δεν παρουσιάζουν συγγένεια με γνωστά φιλοσοφικά ρεύματα³⁸. Εφόσον πληρείται αυτή η προϋπόθεση, το καθήκον ουδετερότητας και αμεροληψίας του κράτους είναι ασυμβίβαστο με οποιαδήποτε εξουσία του να αξιολογεί τη νομιμότητα των θρησκευτικών πεποιθήσεων ή τους τρόπους με τους οποίους εκφράζονται οι πεποιθήσεις αυτές³⁹. Ως εκ τούτου, δεν εμπίπτει στις αρμοδιότητες του ΕΔΔΑ να καθορίζει τις αρχές και τις πεποιθήσεις που πρέπει να θεωρούνται ως κεντρικές σε οποιαδήποτε θρησκεία ή να υπεισέρχεται σε οποιοδήποτε άλλο είδος ερμηνείας θρησκευτικών ζητημάτων. Σε κάθε περίπτωση πρέπει να επισημανθεί ότι ακόμη και όταν μια πεποίθηση φθάνει στο απαιτούμενο επίπεδο πειστικότητας και σημασίας, δεν μπορεί να λεχθεί ότι κάθε πράξη που εμπνέεται, υποκινείται ή επηρεάζεται με οποιονδήποτε τρόπο από την εν λόγω πεποίθηση αποτελεί «εκδήλωση» της. Έτσι, για παράδειγμα, πράξεις ή παραλείψεις που δεν εκφράζουν άμεσα την εν λόγω πεποίθηση ή που συνδέονται μόνο από απόσταση με μια εντολή της πίστης δεν εμπίπτουν στην προστασία της πρώτης παραγράφου του άρθρου 9 της Σύμβασης⁴⁰. Έχει κριθεί ότι εμπίπτουν στην έννοια των πεποιθήσεων ο βεγκανισμός⁴¹, ο πασιφισμός⁴² κ.λπ.

Επιπρόσθετα, πρέπει να τονιστεί ότι το άρθρο 9 της ΕΣΔΑ εφαρμόζεται στις προαναφερθείσες πεποιθήσεις και δόγματα ανεξάρτητα από το κράτος-μέλος τις αναγνωρίζει επίσημα ως «θρησκείες». Διαφορετικά κάθε κράτος θα μπορούσε να αποκλείσει θρησκείες και πεποιθήσεις από το προστατευτικό πλαίσιο του άρθρου 9 αρνούμενο να τις αναγνωρίσει. Ωστόσο, σε περιπτώσεις απουσίας consensus σε ευρωπαϊκό επίπεδο ως προς τον «θρησκευτικό» χαρακτήρα ενός συστήματος πεποιθήσεων, το Δικαστήριο εξαρτά την εφαρμογή του άρθρου 9 από τη στάση του τηρούν οι αρμόδιες εθνικές αρχές⁴³.

Αναφορικά με το πεδίο προστασίας της θρησκευτικής ελευθερίας αυτό εκτείνεται τόσο στο ενδιάθετο φρόνημα, την ατομική θρησκευτική συνείδηση (*forum internum*), όσο και στην ελευθερία εκδήλωσης των θρησκευτικών πεποιθήσεων (*forum externum*) και περιλαμβάνει τόσο το δικαίωμα να ανήκει κανείς σε μία θρησκεία και να εκδηλώνει τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις (θετική διάσταση), όσο και το δικαίωμα να μην ανήκει ή να μην αποκαλύπτει τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις (αρνητική διάσταση).⁴⁴

Ελεύθερη θρησκευτική συνείδησή σημαίνει ότι καθένας να δύναται να πρεσβεύει οποιαδήποτε αντίληψη για το θείο επιθυμεί ή να μην πρεσβεύει τίποτα ή να μεταβάλλει τις πεποιθήσεις του οποτεδήποτε, να τις διακηρύσσει και να τις διαδίδει ή να τις αποκρύπτει⁴⁵. Η έκφανση αυτή της θρησκευτικής ελευθερίας προστατεύεται ανεπιφύλαχτα και απεριόριστα από το άρθρο 9 της Σύμβασης. Η απόλυτη και άνευ όρων προστασία της εσωτερικής πτυχής της θρησκευτικής ελευθερίας καθιστά κάθε κρατική παρέμβαση, η οποία επιχειρεί να υπαγορεύσει

³⁷ ΕΔΔΑ, *Campbell and Cosans v The United Kingdom*, αρ. 7511/76, 25.02.1982

³⁸ Γ. Κτιστάκης, *Θρησκευτική ελευθερία και Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου*, εκδ. Α. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα, 2004, σ. 60-61, 70-71

³⁹ ΕΔΔΑ, *Eweida and Others v. the United Kingdom*, αρ. 48420/10, 59842/10, 51671/10 και 36516/10, 15.1.2013, § 81

⁴⁰ Η. Καστανάς σε Λ. Σισιλιάνο *Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, ερμηνεία κατ' άρθρον*, ο.π., σ. 438

⁴¹ ΕΔΔΑ, *C. v United Kingdom*, αρ. 10358/83, 15.12.1983

⁴² ΕΔΔΑ, *Arrowsmith v The United Kingdom*, αρ. 7050/75, 16.05.1977

⁴³ Η. Καστανάς σε Λ. Σισιλιάνο, *Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, ερμηνεία κατ' άρθρον*, ο.π., σ. 438

⁴⁴ Η. Καστανάς σε Λ. Σισιλιάνο, *Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, ερμηνεία κατ' άρθρον*, ο.π., σ. 439 · Βλ. J. Velu /R. Erges, *Convention européenne des droits de l'homme*, Bruxelles: Bruylant, 2014, σ. 718

⁴⁵ Βλ. Κ. Χρυσόγονο, *Ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα*, Νομική Βιβλιοθήκη, 2006, σ. 275

συγκεκριμένες πεποιθήσεις στους πολίτες ή να λάβει εξαναγκαστικά μέτρα για να τους αναγκάσει να αλλάξουν τις πεποιθήσεις τους, απαγορευμένη.

Αντίθετα, το δικαίωμα να εκδηλώνει κανείς τις πεποιθήσεις του μόνος του και ιδιωτικά, αλλά και να τις ασκεί μαζί με άλλους και δημόσια δεν είναι απόλυτο. Η εκδήλωση των θρησκευτικών πεποιθήσεων μπορεί να λάβει διάφορες μορφές, όπως τη λατρεία, την εκπαίδευση, την ενδυμασία, την άσκηση θρησκευτικών καθηκόντων και ως εκ τούτου δύναται να έχει αντίκτυπο σε άλλα πέραν του πιστού άτομα⁴⁶. Χάριν λοιπόν της προστασίας της θρησκευτικής ετερότητας και της διασφάλισης του πλουραλισμού η εξωτερική διάσταση του δικαιώματος θρησκευτικής ελευθερίας υπόκειται σε περιορισμούς στο φυσικό χώρο.

Συγκεκριμένα, η εκδήλωση των πεποιθήσεων υπόκειται στο γενικό περιορισμό του άρθρου 15 της ΕΣΔΑ, το οποίο συνιστά ρήτρα παρέκκλισης από ορισμένες «απαιτήσεις» της Σύμβασης σε περίπτωση έκτακτης ανάγκης, καθώς και σε ειδικούς περιορισμούς, οι οποίοι τίθενται από τα συμβαλλόμενα κράτη. Σύμφωνα με την παράγραφο 2 του άρθρου 9 κάθε περιορισμός που τίθεται στην ελευθερία εκδήλωσης της θρησκείας ή των πεποιθήσεων ενός προσώπου θα πρέπει να προβλέπεται από το νόμο⁴⁷, να είναι αναγκαίος σε μια δημοκρατική κοινωνία και να επιδιώκει έναν θεμιτό σκοπό δημοσίου ή ιδιωτικού συμφέροντος, όπως η δημόσια ασφάλεια, η προάσπιση της δημόσιας τάξης, της υγείας, της ηθικής και των δικαιωμάτων και ελευθεριών των άλλων⁴⁸.

Με τη θέσπιση περιορισμών στην εκδήλωση των θρησκευτικών πεποιθήσεων το κράτος καλείται να επιλύσει τις κοινωνικές συγκρούσεις, όχι όμως αντιμετωπίζοντας τις γενεσιουργούς αιτίες, αλλά διασφαλίζοντας ότι οι αντιτιθέμενες ομάδες σέβονται και ανέχονται η μια την άλλη⁴⁹. Επομένως, δεν δύναται να παίρνει θέση υπέρ της μίας ή της άλλης θρησκείας, αλλά οφείλει να παραμένει θρησκευτικά αχρωμάτιστο και αμερόληπτο. Στο πλαίσιο αυτό το ΕΔΔΑ έχει κρίνει ότι η αναγνώριση επίσημης ή επικρατούσας θρησκείας ως διαπίστωση δεν θέτει σε κίνδυνο την κρατική ουδετερότητα⁵⁰.

Τέλος, επισημαίνεται ότι, εκφάνσεις της θρησκευτικής ελευθερίας προστατεύονται και από άλλα άρθρα της ΕΣΔΑ, όπως το άρθρο 10 που κατοχυρώνει την ελευθερία της έκφρασης, το άρθρο 11 που κατοχυρώνει την ελευθερία της συνένωσης, το άρθρο 14 που απαγορεύει τις διακρίσεις λόγω θρησκεύματος, αλλά και το άρθρο 2 του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου της Σύμβασης που κατοχυρώνει στο α' εδάφιο το δικαίωμα στην εκπαίδευση, ενώ στο εδάφιο β' το αλληλένδετο δικαίωμα των γονέων να εξασφαλίζουν για τα παιδιά τους την εκπαίδευση, η οποία συμφωνεί με τις θρησκευτικές και φιλοσοφικές τους πεποιθήσεις⁵¹. Για το λόγο αυτό, επειδή δηλαδή το περιεχόμενο του άρθρου 9 αλληλεπικαλύπτεται και με άλλα άρθρα της Σύμβασης, το ΕΔΔΑ συνήθως επιλέγει να αξιολογήσει τις προσφυγές που φτάνουν ενώπιόν του μόνο υπό το φως του πιο συναφούς άρθρου⁵². Ειδικά σε ζητήματα που άπτονται της θρησκευτικής ελευθερίας

⁴⁶ Η. Καστανάς σε Λ. Σισιλιάνο, *Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, ερμηνεία κατ' άρθρον*, ο.π., σ. 439

⁴⁷ Βλ. ΕΔΔΑ., *Dahlab κατά Ελβετίας*, αρ. 42393/98, 15.02.2011, όπου σύμφωνα με τη νομολογία του Δικαστηρίου η πρόβλεψη από το νόμο σημαίνει ότι το επίδικο μέτρο πρέπει να έχει μία βάση στο εσωτερικό δίκαιο, ο σχετικός νόμος να είναι προσβάσιμος στο ενδιαφερόμενο πρόσωπο και να είναι συμβατός με τη δικαιοκρατική αρχή.

⁴⁸ Βλ. ΕΔΔΑ., *Leyla Şahin v. Turkey*, αρ. 44774/98, 10.11.2005 § 106-109

⁴⁹ ΕΔΔΑ., *Serif v. Greece*, αρ. 38178/97, 14.12.1999, § 53

⁵⁰ ΕΔΔΑ., *Peter Darby v. Sweden*, αρ. 11581/85, 23.10.1990

⁵¹ Βλ. Η. Καστανά σε Λ. Σισιλιάνο, *Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, ερμηνεία κατ' άρθρον*, ο.π., σ. 441

⁵² ECHR, *Guide on Article 9 of the European Convention on Human Rights, Freedom of thought, conscience and religion*, Council of Europe, 2019, σ. 20, από: https://www.echr.coe.int/Documents/Guide_Art_9_ENG.pdf, (τ.π. 20.08.2022)

και αφορούν το χώρο της εκπαίδευσης, το Δικαστήριο αξιολογεί την προσφυγή υπό το φως του άρθρου 9 της ΕΣΔΑ και του άρθρου 2 του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου της Σύμβασης.

II. Τα θρησκευτικά σύμβολα ως εκδήλωση θρησκευτικής ελευθερίας: Ετυμολογική προσέγγιση και συνταγματική προστασία

«Δεν μπορεί να υπάρξει κοινωνία που να μην αισθάνεται την ανάγκη να υποστηρίξει και να επιβεβαιώσει, σε τακτά χρονικά διαστήματα, τα συλλογικά αισθήματα καθώς και τις συλλογικές ιδέες που συγκροτούν την ενότητα και την προσωπικότητά της»⁵³ γράφει ο Γάλλος φιλόσοφος και κοινωνιολόγος E. Durkheim στο έργο του «The Elementary Forms of Religious Life». Η επιβεβαίωση αυτή των συλλογικών αισθημάτων και ιδεών ως ζωτικών στοιχείων μιας κοινωνικής ομάδας επέρχεται μέσω της χρήσης συμβόλων.

Το «σύμβολον» παράγεται από το ρήμα συμβάλλω, που σημαίνει συνάπτω, ενώνω⁵⁴ και δύναται να είναι μια λέξη, μια φράση, μια χειρονομία, μια πρακτική, ένα μέρος, ένα αντικείμενο⁵⁵ ή μια ιδέα, η οποία ουσιαστικά αποτελεί ένα δίαυλο επικοινωνίας, ένα μέσο για την εξωτερίκευση ενός μηνύματος ή την αναπαράσταση μιας έννοιας⁵⁶. Πρόκειται για ένα είδος αρχέγονου συμβολαίου⁵⁷, το οποίο λειτουργεί στη βάση κοινωνικών και πολιτισμικών συμβάσεων απαιτώντας μια ενεργό συμμετοχή από πλευράς του πιστού ή του εν γένει δέκτη για την αποκάλυψή του και τη σύνδεσή του με το αληθινό νόημα.

Το σύμβολο χρησιμοποιήθηκε αρχικά στο χώρο του δικαίου με τη σημασία του σημείου αναγνωρίσεως, ως το μέρος του υποδεικνύει την ύπαρξη ενός όλου⁵⁸. Η διαφορά μεταξύ σημείων και συμβόλων έγκειται στο γεγονός ότι η συσχέτιση ενός σημείου γίνεται με αντικειμενική, εμπειρική σκέψη, ενώ το σύμβολο συνδέεται με συναισθηματικά και υπαρξιακά επίπεδα της ανθρώπινης λειτουργίας⁵⁹. Ο μεγάλος Ελβετός ψυχίατρος και ψυχαναλυτής, C. Jung, υποστήριζε ότι με τη βοήθεια αρχετύπων το περιεχόμενο ενός συμβόλου περνάει από το ασυνείδητο στη συνείδηση⁶⁰. Επομένως, συμπεραίνουμε ότι τα σύμβολα δεν δηλώνουν πράγματα που είναι ήδη κατανοητά και απτά, αλλά ωθούν πέρα από τα σύνορα της εμπειρικής αντικειμενικότητας και αναζητούν μια υποκειμενική οικειοποίηση του υπερβατικού⁶¹. Δεν κωδικοποιούν τις παρατηρήσιμες και μετρήσιμες πτυχές της ανθρώπινης εμπειρίας, αλλά προσπαθούν να την ξεπεράσουν σε νόημα και αξία αναζητώντας τη βαθύτερη αλήθεια των πραγμάτων. Όπως επισημαίνει ο θεολόγος και ιστορικός, μέλος της Γαλλικής Ακαδημίας, J. Daniélou,: «*Η πραγματική σημασία των συμβόλων είναι να μας επιτρέψουν την πρόσβαση μέσω του ορατού κόσμου σε ένα ανώτερο υπερβατικό επίπεδο ύπαρξης*»⁶².

Ειδικά, στη σφαίρα της θρησκείας τα σύμβολα κατέχουν κομβικό ρόλο και μεγάλη ισχύ. Σύμφωνα με τον ορισμό του Αμερικάνου ανθρωπολόγου C. Geertz, η ίδια θρησκεία είναι ένα σύστημα συμβολών, που δημιουργεί στον άνθρωπο ισχυρές και παρατεταμένης διάρκειας διαθέσεις και διαμορφώνει αντιλήψεις, ενδύοντας τες με μια αύρα δεδομένης πραγματικότητας⁶³.

⁵³ Βλ. E. Durkheim, *The Elementary Forms of Religious Life*, 1976, σ. 427

⁵⁴ «Σύμβολο», *Το Μεγάλο Ετυμολογικό Λεξικό Της Νεοελληνικής Γλώσσας*, Μαλλιάρης Παιδεία, Θεσσαλονίκη, 1993, σ. 856.

⁵⁵ C. Elder/ R. Cobb, *The Political Uses of Symbols*, Longman, New York & London, 1983, σ.

⁵⁶ Βλ. E. Μπέκα, *Θρησκευτική ελευθερία και έμφυλη ισότητα στο πλαίσιο του φαινομένου της περιβολής της «ισλαμικής μαντίλας» (hijab)*, Υπό το φως της νομολογίας του Ε.Δ.Α.Α., Αθήνα, ΕΚΠΑ, 2019, σ. 17, από: <https://pergamos.lib.uoa.gr/uoa/dl/frontend/file/lib/default/data/2886810/theFile> (τ.π. 28.10.2022)

⁵⁷ J. Fiske, *Εισαγωγή στην Επικοινωνία, Επικοινωνία και Κουλτούρα*, Αθήνα, 1992, σ. 116

⁵⁸ Δ.Ι.Τσελλεγίδης, *Η θεολογία της εικόνας και η ανθρωπολογική σημασία της*, διατριβή επί διδακτορία, Θεσσαλονίκη, 1984, σ. 85

⁵⁹ Βλ. T. Fawcett, *The Symbolic Language of Religion, An Introduction Study*, SCM PRESS LTD, 1970, σ. 19-20

⁶⁰ Βλ. C. Jung, *Ο άνθρωπος και τα σύμβολά του*, μετάφραση Α. Χατζηθεοδώρου, εκδ. Αρσενίδης, 1964, σ.

⁶¹ T. Fawcett, *The Symbolic Language of Religion, An Introduction Study*, SCM PRESS LTD, 1970, σ. 19-20

⁶² J. Daniélou, *The Lord of History*, Longmans Green, 1958, σ. 133

⁶³ Βλ. C.Geertz, *Η ερμηνεία των πολιτισμών* (μτφρ. Θ. Παραδέλλης), Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2003, σ. 98

Ξεκινώντας, επομένως, από την παραδοχή ότι η θρησκεία αποτελεί μια κοινωνική κατασκευή⁶⁴, μια πραγματικότητα, που μπορεί να προσδιορίζεται και να επαναπροσδιορίζεται διαρκώς από σύμβολα και αξίες που εκφράζουν συγκεκριμένες πολιτισμικές συλλογικότητες⁶⁵, διαπιστώνουμε ότι, κάθε τι που συνδέεται με το θρησκευτικό φαινόμενο λειτουργεί εντός μιας κατ' εξοχήν συμβολικής ατμόσφαιράς⁶⁶. Όπως περιγράφει ο J. Caird, η πίστη μιλάει «στη γλώσσα ενός κόσμου, του κόσμου της αίσθησης και της όρασης, σχετικά με τα πράγματα ενός άλλου κόσμου, αόρατου και αιώνιου. Μας παρουσιάζει το πνευματικό μέσα από εικόνες δανεισμένες από το αισθητό και το εξωτερικό⁶⁷». Εκεί εντοπίζεται και η ειδοποιός διαφορά μεταξύ θρησκευτικών και λοιπών συμβόλων, στην πιστευόμενη υπερβατική τους προέλευση⁶⁸.

Κατά συνέπεια, τα θρησκευτικά σύμβολα κατέχουν κεντρικό ρόλο στα θρησκευτικά αξιακά συστήματα, διότι επιχειρούν και τελικά κατορθώνουν να συνδέσουν τον πιστό με τις αρχές και τα ιδανικά της εκάστοτε θρησκείας. Ωστόσο, η σημασία τους δεν περιορίζεται μόνο στη θρησκευτική τους διάσταση, αλλά οφείλει κανείς να αναγνωρίσει ότι συμβάλλουν και στη διαμόρφωση της εθνικής ταυτότητας, η οποία τείνει να ενισχύεται από τα λεγόμενα σύμβολα πλειοψηφίας, όπως είναι για παράδειγμα ο χριστιανικός σταυρός στην Ελλάδα ως σύμβολο της επικρατούσας στη χώρα θρησκείας⁶⁹.

Ως προς «τη μορφή τους», τα θρησκευτικά σύμβολα μπορεί είναι είτε πρακτικές που ασκούνται, είτε αντικείμενα, που αναρτώνται ή τοποθετούνται, είτε ενδυμασίες που φοριούνται, και σε κάθε περίπτωση συνδέονται ή εμπνέονται από μια θρησκεία ή πεποίθηση, χωρίς απαραίτητα να αποτελούν θρησκευτική υποχρέωση των πιστών⁷⁰. Το ΕΔΔΑ διακρίνει τα θρησκευτικά σύμβολα σε παθητικά, όπως η εικόνα του Εσταυρωμένου που βρίσκεται αναρτημένη στις ιταλικές σχολικές αίθουσες⁷¹ και ενεργητικά, όπως η ισλαμική μαντίλα, την οποία έχει χαρακτηρίσει ως ένα «ισχυρό εξωτερικό σύμβολό» (powerful external symbol)⁷².

Ενδεικτικά, μεταξύ των πιο γνωστών θρησκευτικών συμβόλων συγκαταλέγονται οι διάφοροι τύποι καλυμμάτων κεφαλής ή και σώματος που φορούν οι γυναίκες που ασπάζονται τον Ισλαμισμό, όπως η μπούρκα (burqa), το νικάμπ (niqab), η χιτζάμπ (hijab), το τζιλμπάμπ (jilbaab). Το πιο συντηρητικό ένδυμα ανάμεσα στα προαναφερθέντα είναι η μπούρκα, η οποία καλύπτει ολόκληρο το σώμα και το πρόσωπο της γυναίκας, αφήνοντας ακάλυπτο μόνο ένα πλέγμα στο ύψος των ματιών⁷³. Το νικάμπ είναι πέπλο προσώπου, το οποίο αφήνει ακάλυπτα τα μάτια, η χιτζάμπ ένα ένδυμα που καλύπτει τα μαλλιά, τον λαιμό και ολόκληρο ή μέρος του στήθους, αφήνοντας ακάλυπτο το πρόσωπο, ενώ το τζιλμπάμπ ένα μακρύ πανωφόρι που καλύπτει το σώμα αφήνοντας ακάλυπτα τα χέρια και τα πόδια. Το σύνολο των καλυμμάτων-ενδυμάτων αυτών συνιστούν ένδειξη σεμνότητας και πίστης της γυναίκας⁷⁴.

⁶⁴ R. Crawford, *Τι είναι θρησκεία;*, μετάφραση Μ. Μπλέτσας, Αθήνα, εκδ. Σαββάλας, 2004, σ.

⁶⁵ Χ. Αρβανίτης, *Μοντέρνος Πολιτισμός: θρησκευτική ελευθερία και θρησκευτική εκπαίδευση*, 2010, από: https://www.academia.edu/12624759/Μοντέρνος_πολιτισμός_θρησκευτική_ελευθερία_και_θρησκευτική_εκπαίδευση (τ.π.. 22.10.2022)

⁶⁶ Β. Μακρίδης, *Τα θρησκευτικά σύμβολα και ο κίνδυνος της απολυτοποίησης*, Εφημερίδα «Το Βήμα», 07-01-2001

⁶⁷ J. Caird, *The fundamental Ideas of Christianity*, James Maclehorse and Sons, 1899, σ. 54

⁶⁸ Β. Μακρίδης, *Τα θρησκευτικά σύμβολα και ο κίνδυνος της απολυτοποίησης*, Εφημερίδα «Το Βήμα», 07-01-2001

⁶⁹ Βλ. S. Mancini, *The Power of Symbols and Symbols as Power: Secularism and Religion as Guarantors of Cultural Convergence*, *Cardozo Law Review*, Vol. 30, No. 6, σ. 2635

⁷⁰ Βλ. E. Howard, *Law and Wearing of Religious Symbols*, Routledge, 2012, σ. 27

⁷¹ ΕΔΔΑ, *Lautsi and Others v. Italy*, αρ. 30814/06, 18.03.2011

⁷² ΕΔΔΑ., *Dahlab κατά Ελβετίας*, αρ. 42393/98, 15.02.2011

⁷³ L. Barnett, *Freedom of Religion and Religious Symbols in the Public Sphere (Background paper)*, Publication No. 2011-60-E, 25 July 2011, Library of Parliament, [Ottawa, Ont.], 2013

⁷⁴ Βλ. N. J. DeLong-Bas, *The Oxford Encyclopedia of Islam and Women*, Oxford University Press Inc, 2013

Για τους πιστούς του Σιχισμού, που έχουν ολοκληρώσει την τελετή μύησης, Αμριτντάρι, όπως αποκαλείται, και έχουν λάβει την αθανασία, τα άκοπα μαλλιά (kes), το σιδερένιο βραχιόλι (karā) και το κιρπάν (kirpān) συγκαταλέγονται μεταξύ των πέντε βασικών θρησκευτικών τους υποχρεώσεων (γνωστά και ως «5Ks»)⁷⁵. Συγκεκριμένα, οι άνδρες Σιχ πρέπει διατηρούν τα μαλλιά τους άκοπα και να τα τυλίγουν με ένα τουρμπάνι (Dastar ή Pagri) ως ένδειξη σεβασμού στο Θεό, ενώ παράλληλα άνδρες και γυναίκες Σιχ πρέπει να φέρουν ημέρα και νύκτα πάνω τους ένα καμπυλωτό τελετουργικό στιλέτο περίπου 20 εκατοστών με αμβλύ άκρο, το κιρπάν.⁷⁶ Το κιρπάν συνιστά αντικείμενο πίστης, το οποίο συμβολίζει την πάλη μεταξύ καλού κακού⁷⁷.

Στον Χριστιανισμό το σπουδαιότερο σύμβολο της πίστης είναι ο σταυρός, ως σύμβολο υπενθύμισης της μαρτυρικής θυσίας, της σταύρωσης και της ανάστασης του Ιησού Χριστού. Άλλα χριστιανικά σύμβολα είναι η εικόνα του Εσταυρωμένου και εν γένει οι εικόνες του Χριστού, της Παναγίας και των Αγίων, τα κομποσκοίνια, η φάτνη, ακόμη και το χριστουγεννιάτικο δέντρο.

Τέλος, στον Ιουδαϊσμό χαρακτηριστικό θρησκευτικό σύμβολο είναι η κίπα ή «yarmulke», ένα σκουφάκι χωρίς γείσο που φορούν οι Ιουδαίοι άνδρες κυρίως όταν προσεύχονται και το οποίο υποδηλώνει την υποταγή στο Θεό.

Τα συμβολικά ενδύματα ή αντικείμενα, που ενδεικτικά αναφέραμε, υπερβαίνουν την απλή δήλωση μόδας και υποδηλώνουν μέρος της ταυτότητας ενός ατόμου⁷⁸. Η χρήση συμβόλων μιας συγκεκριμένης πίστης αποτελεί πράξη προσδιορισμού της θρησκευτικής ταυτότητας εντασσόμενη κατ' αρχήν στη σφαίρα της ιδιωτικής ζωής, αλλά παράλληλα και εκδήλωση της επιθυμίας ενός ατόμου να εκφράσει τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις στο δημόσιο χώρο. Έτσι, η χρήση θρησκευτικών συμβόλων συνιστά πρακτική με την οποία η θρησκευτική πίστη παύει να αποτελεί προσωπική υπόθεση του ατόμου, εξέρχεται από τους χώρους λατρείας και επεκτείνεται στη δημόσια σφαίρα. Αυτή η «είσοδος» των πιστών στο δημόσιο χώρο φέροντας διακριτικά της πίστης τους συνιστά πράξη συνειδησιακού αυτοκαθορισμού⁷⁹ και παράλληλα δημόσια εκδήλωση θρησκευτικών πεποιθήσεων προστατευόμενη από το άρθρο 9 της ΕΣΔΑ και το άρθρο 13 του ελληνικού Συντάγματος.

Πιο αναλυτικά, το άρθρο 9 της Σύμβασης, όπως προαναφέρθηκε, προστατεύει τόσο το ενδιάθετο φρόνημα, όσο και την ελευθερία εκδήλωσης των θρησκευτικών πεποιθήσεων δια της λατρείας, της παιδείας, και της ασκήσεως των θρησκευτικών καθηκόντων και τελετουργιών⁸⁰. Η απαρίθμηση αυτή δεν είναι εξαντλητική. Η έννοια της άσκησης θρησκευτικών καθηκόντων, όπως αποδίδεται στα ελληνικά ο αγγλικός όρος «practice» του αυθεντικού κειμένου της Σύμβασης αφήνει ένα ευρύ περιθώριο ερμηνείας, περιλαμβάνοντας όλες εκείνες τις ενέργειες, τις δράσεις και τις χειρονομίες, οι οποίες παρακινούνται κι εμπνέονται από θρησκευτικές και φιλοσοφικές

⁷⁵ Βλ. State of Washington, Department of corrections, *Handbook of religious beliefs and practices*, ο.π., από: <https://www.doc.wa.gov/docs/publications/500-HA001.pdf>, (τ.π. 11.08.2022)

⁷⁶ Βλ. State of Washington, Department of corrections, *Handbook of religious beliefs and practices*, fifth revision, 2013, από: <https://www.doc.wa.gov/docs/publications/500-HA001.pdf>, (τ.π. 11.08.2022)

⁷⁷ Βλ. Ανώτατο Δικαστήριο του Καναδά, *Multani v Commission scolaire Marguerite-Bourgeoys*, αρ. 30322, 02.03.2006, όπου το Δικαστήριο έκρινε ότι η απόφαση σχολικής αρχής του Κεμπέκ, η οποία απαγόρευε σε παιδιά Σιχ να φοράει κιρπάν στο σχολείο, παραβιάζει τη θρησκευτική ελευθερία, ενώ απέκλεισε την επικινδυνότητά λόγω της σημασίας που του αποδίδουν οι πιστοί του σιχισμού.

⁷⁸ Βλ. E. Howard, *Law and Wearing of Religious Symbols*, ο.π., σ. 28

⁷⁹ Για συνειδησιακό αυτοπροσδιορισμό βλ. λεπτομέρειες σε Π. Μαντζούφα, *Η εθνική και θρησκευτική ταυτότητα ως στοιχεία της ελεύθερης ανάπτυξης της προσωπικότητας. Η περίπτωση των μειονοτήτων*, Αρμενόπουλος, αρ. 8, 2000, σ. 1056

⁸⁰ Οι όροι «les pratiques» και «practice» του γαλλικού και αγγλικού, αντίστοιχα, αυθεντικού κειμένου της ΕΣΔΑ αποδίδονται στην επίσημη ελληνική μετάφραση ως «άσκηση θρησκευτικών καθηκόντων», βλ. Γ. Κτιστάκι, ό.π., σ. 104.

πεποιθήσεις και τις εκφράζουν πηγαία. Μεταξύ των πρακτικών αυτών συγκαταλέγεται και η χρήση θρησκευτικών συμβόλων⁸¹.

Όμοια και στο ελληνικό Σύνταγμα, η παράγραφος 1 του άρθρου 13 εγγυάται την προστασία του ενδιάθετου φρονήματος, εκείνου δηλαδή του status της θρησκευτικής ελευθερίας στη βάση του οποίου το άτομο δικαιούται να πρεσβεύει οτιδήποτε επιθυμεί ή να μην πρεσβεύει τίποτε, να μεταβάλλει τις πεποιθήσεις του, να τις διακηρύττει και να τις διαδίδει ή να τις αποκρύπτει⁸². Ενώ, το εδάφιο α' της παραγράφου 2 του άρθρου 13 εγγυάται την ελευθερία της λατρείας υπο την έννοια της τελετουργικής εξωτερίκευσης της πίστης προς το θείο. Το δικαίωμα του ατόμου να φέρει θρησκευτικά σύμβολα συνιστά παράλληλα μέσο έκφρασης των θρησκευτικών του πεποιθήσεων, αλλά και πρακτική άσκησης θρησκευτικών καθηκόντων λατρευτικού περιεχομένου.

Κατά συνέπεια, η χρήση θρησκευτικών συμβόλων από τους πιστούς απορρέει: α) από το δικαίωμά τους να διαμορφώνουν ελεύθερα την προσωπικότητά τους και να αυτοκαθορίζονται, β) από το δικαίωμά τους να διαμορφώνουν κατά τρόπο ελεύθερο της θρησκευτικής τους συνείδηση, αλλά και γ) από την ελευθερία τους να εκδηλώνουν τις θρησκευτικές τους πεποιθήσεις και να συμμετέχουν σε λατρευτικές τελετές ή πρακτικές εξωτερίκευσης της πίστης τους. Επομένως, τα θρησκευτικά σύμβολα προστατεύονται, τόσο ως μέσα έκφρασης θρησκευτικών πεποιθήσεων, όσο και ως σύμβολα με λατρευτικό προορισμό. Το άρθρο 9 της Σύμβασης σε υπερεθνικό επίπεδο και το άρθρο 13 του Συντάγματος σε εθνικό συνιστούν εγγυήσεις του δικαιώματος των πολιτών να φορούν θρησκευτικά σύμβολα για να εκφράζουν την πίστη τους και να λατρεύουν το θείο με τον τρόπο και με τα μέσα που επιλέγουν ή που επιβάλλουν οι κανόνες της θρησκείας τους, χωρίς αυθαίρετες κρατικές επεμβάσεις⁸³.

Περιορισμοί στο δικαίωμα αυτό δύνανται να τεθούν υπό τις προϋποθέσεις που θέτει η παράγραφος 2 του άρθρου 9 της Σύμβασης, όπως αναλύθηκαν ανωτέρω, εφόσον δηλαδή προβλέπονται από το νόμο, είναι αναγκαίοι σε μια δημοκρατική κοινωνία και επιδιώκουν έναν θεμιτό σκοπό δημοσίου ή ιδιωτικού συμφέροντος, όπως η δημόσια ασφάλεια, η προάσπιση της δημόσιας τάξης, της υγείας, της ηθικής και των δικαιωμάτων και ελευθεριών των άλλων.

Στα συνήθη επιχειρήματα υπέρ της απαγόρευσης των θρησκευτικών συμβόλων, ιδίως των ισλαμικών καλυμμάτων κεφαλής, από τους δημόσιους χώρους εντάσσεται η προστασία της δημόσιας ασφάλειας, η αντιμετώπιση της τρομοκρατίας, η διατήρηση του κοσμικού χαρακτήρα του κράτους, η πολιτισμική ενσωμάτωση των μειονοτήτων, καθώς και η διαφύλαξη της ισότητας μεταξύ των δύο φύλων. Τα επιχειρήματα αυτά πράγματι ευσταθούν σε ορισμένες περιπτώσεις και αναλογικοί περιορισμοί κρίνονται επιβεβλημένοι, ωστόσο, συχνά εκφράζουν ισλαμοφοβικές πολιτικές και εδράζονται σε προκαταλήψεις, οι οποίες ενισχύουν ριζοσπαστικά και φονταμενταλιστικά κινήματα και αμβλύνουν τις κοινωνικές διαιρέσεις⁸⁴.

⁸¹ Βλ. E. Howard, *Law and Wearing of Religious Symbols*, Routledge, 2012, σ. 18-21

⁸² Βλ. Κ. Χρυσόγονο, *Ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα*, ο.π., σ. 270

⁸³ Βλ. Α. Πάχου-Φώκιαλη, *Η νομική προστασία των θρησκευτικών συμβόλων Το παράδειγμα του σταυρού*, Διδακτορική Διατριβή, ΕΚΠΑ, Αθήνα 2019, σ. 64, από <https://freader.ekt.gr/eadd/index.php?doc=45090&lang=el#p=4> (τ.π. 17.08.2022)

⁸⁴ Βλ. E. Howard, *Law and Wearing of Religious Symbols*, ο.π., σ. 31-52

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΤΑ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΑ ΣΥΜΒΟΛΑ ΣΤΟΥΣ ΧΩΡΟΥΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ: ΜΙΑ ΔΙΚΑΙΟΣΥΓΚΡΙΤΙΚΗ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ ΤΟΥ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟΥ

III. Η ανομοιόμορφη προσέγγιση του ζητήματος από τα ευρωπαϊκά κράτη

Στα τέλη του 17^{ου} αιώνα, μετά το τέλος των θρησκευτικών πολέμων, κυριάρχησαν οι αντιλήψεις περί αδυναμίας του κράτος να λειτουργήσει αμερόληπτα, αν οι θρησκευτικές πεποιθήσεις περί αγαθού δεν αποκλειστούν από τη δημόσια σφαίρα, και διατυπώθηκε για πρώτη φορά το αίτημα αποσύνδεσης της πολιτικής από τη θρησκεία⁸⁵. Το αίτημα αυτό στα περισσότερα ευρωπαϊκά κράτη πραγματοποιήθηκε μέσω της σταδιακής κατοχύρωσης της θρησκευτικής ελευθερίας και της ισότητας. Εξαιρεση συνιστά το γαλλικό παράδειγμα, όπου η ισχυρή θέση της Καθολικής Εκκλησίας επέβαλε την υιοθέτηση ισχυρότερων μέτρων για την ανεξαρτητοποίηση της πολιτικής από τη θρησκεία.

Στην Ευρώπη μπορεί να εντοπίσει κανείς τρεις ιδεοτύπους σχέσεων εκκλησίας και κράτους. Από τη μία, το μοντέλο της αυστηρής κοσμικότητας που επιδιώκει να αποκλείσει τις σχέσεις μεταξύ εκκλησίας και κράτους, αλλά και να περιορίσει εν γένει την ορατότητα της θρησκείας στη δημόσια σφαίρα και τη δημόσια εκπαίδευση. Από την άλλη, το μοντέλο της κρατικής εκκλησίας, όπου το κράτος και η πλειοψηφικά κυρίαρχη θρησκεία διατηρούν στενές επαφές συνεργασίας και αλληλοβοήθειας. Αναμεσά σε αυτά τα δύο μοντέλα μπορεί διακρίνει κανείς ένα τρίτο μοντέλο πλουραλιστικής συνεργασίας, όπου το κράτος δεν τάσσεται υπέρ καμίας θρησκείας, αλλά αντιμετωπίζει τις διαφορετικές θρησκείες και δόγματα κατά τρόπο ισότιμο και ομοιόμορφο⁸⁶.

Το μοντέλο σχέσεων εκκλησίας και κράτους που υιοθετεί κάθε χώρα καθορίζει και επηρεάζει την προσέγγισή της απέναντι στη ρύθμιση του θρησκευτικού φαινομένου στο δημόσιο χώρο. Για την ακρίβεια, όταν οι πιστοί και οι οργανωμένες θρησκείες γίνονται ορατοί στη δημόσια σφαίρα, εκδηλώνονται και αλληλοεπιδρούν με άλλα άτομα, εγείρονται συχνά ζητήματα σεβασμού της θρησκευτικής ετερότητας. Αυτή η ενισχυμένη ετερότητα στο δημόσιο χώρο επιβάλλει τον προσδιορισμό του ρόλου του κράτους, ώστε να διατηρηθεί η θρησκευτικά ουδέτερη στάση του και να διασφαλιστεί η θρησκευτική ελευθερία των πολιτών⁸⁷. Σύμφωνα με τη νομολογία του ΕΔΔΑ ο ρόλος του κράτους στη ρύθμιση της θέσης της θρησκείας στον δημόσιο χώρο έχει τρεις βασικές διαστάσεις: πρώτον, «να συμβιβάζει τα συμφέροντα των διάφορων θρησκευτικών ομάδων» δεύτερον, «να δρα αμερόληπτα ασκώντας διαχειριστική εξουσία» και τρίτον, «να λειτουργεί ως ουδέτερος οργανωτής της θρησκευτικής ζωής»⁸⁸.

Επομένως, με σκοπό το κράτος να ανταποκριθεί στο ρόλο του, σε ορισμένες περιπτώσεις, είναι συνταγματικά θεμιτή ή ίσως και επιβεβλημένη η θέσπιση αμοιβαίων υποχωρήσεων, ώστε να

⁸⁵ Βλ. Χ. Δεληγιάννη-Δημητράκου, *Η περιβολή της ισλαμικής μαντίλας στο δημόσιο σχολείο: μια δικαιολογική προσέγγιση*, Θεωρία και Πράξη Διοικητικού Δικαίου, 7/2009, σ. 799

⁸⁶ Pieter Van Dijk, Fried Van Hoof, Arjen Van Rijn, Leo Zwaak, *Theory and practice of the European Convention on Human Rights*, Fifth edition, Intersentia, 2018, p. 748-49

⁸⁷ Βλ. Κ. Τοπίδη, *Εκπαίδευση και θρησκεία: ο ρόλος του κράτους και οι νέες προκλήσεις*, σε Παπαδοπούλου Λίνα (επιμ.), διπλό τεύχος – αφιέρωμα με τίτλο «Θρησκεία, Εκκλησία και Σύνταγμα», ΤΟ ΣΥΝΤΑΓΜΑ, τεύχος 1-2/2020, σ. 465

⁸⁸ ΕΔΔΑ, *Leyla Şahin κατά Τουρκίας*, αρ. 44774/98, 10.11.2005, 106-107

επιτευχθεί η ειρηνική συμβίωση και αυτό που οι Γάλλοι αποκαλούν «vivre ensemble»⁸⁹. Η διάταξη του άρθρου 9 της ΕΣΔΑ και του άρθρου 13 του ελληνικού Συντάγματος να μην κατοχυρώνουν την προστασία της ελεύθερης εκδήλωσης των πεποιθήσεων «δημοσίως», απαιτώντας από το κράτος να διευκολύνει την άσκηση του δικαιώματος της θρησκευτικής ελευθερίας μέσω της ρύθμισης του δημόσιου χώρου, ωστόσο μια απόλυτη προστασία της εκδήλωσης του ενδιάθετου φρονήματος θα ματαίωνε τελικά την πραγμάτωση του θρησκευτικού πλουραλισμού και του σεβασμού στη θρησκευτική και αισθητική ετερότητα⁹⁰.

Οι χώροι εκπαίδευσης ανήκοντες στην αποκαλούμενη δημόσια σφαίρα αποτελούν πεδίο σύγκρουσης ατομικών ελευθεριών και κρατικών υποχρεώσεων και παρέχουν «γόνιμο» έδαφος για την ανάδειξη κοινωνικών διαφορών και για την αποτύπωση της θρησκευτικής ανομοιογένειας. Η παρουσία του θρησκευτικού φαινομένου εντός των χώρων εκπαίδευσης ειδικά υπό την έκφραση της «θρησκευτικά φορτισμένης» αμφίεσης ή της ανάρτησης θρησκευτικών συμβόλων έχει απασχολήσει έντονα τις τελευταίες δεκαετίες τόσο τους εθνικούς νομοθέτες και τα εθνικά Δικαστήρια, όσο και το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου. Οι λύσεις που υιοθετήθηκαν απέναντι σε αυτές τις πρακτικές παρουσιάζουν σημαντικές διαφοροποιήσεις και αντανακλούν τις ιδιαίτερες σχέσεις ενός κράτους με την εκκλησία, τις κρατούσες σε αυτό απόψεις σχετικά με το ρόλο της δημόσιας εκπαίδευσης, καθώς και την ύπαρξη ή την απουσία πλειονότητας και μειονοτήτων στο πληθυσμό του⁹¹.

Με βάση τα παραπάνω διαπιστώνεται απουσία ευρωπαϊκής συναίνεσης (concensus) στη ρύθμιση του ζητήματος των θρησκευτικών συμβόλων στους χώρους εκπαίδευσης. Ενδεικτικά στη μεγάλη πλειοψηφία των κρατών μελών του Συμβουλίου της Ευρώπης το ζήτημα της παρουσίας θρησκευτικών συμβόλων στα κρατικά σχολεία δεν ρυθμίζεται κατά τρόπο ειδικό. Απαγορεύεται ρητά μόνο σε έναν μικρό αριθμό κρατών μελών, όπως την Βόρειο Μακεδονία, τη Γαλλία και τη Γεωργία, ενώ προβλέπεται ρητά σε κράτη μέλη, όπως η Ιταλία, η Αυστρία, η Πολωνία και ορισμένα κρατίδια της Γερμανίας και της Ελβετίας⁹². Στην Ισπανία⁹³, την Ελλάδα, την Ιρλανδία, τη Μάλτα, τον Άγιο Μαρίνο και τη Ρουμανία εντοπίζει κανείς θρησκευτικά σύμβολα στις σχολικές αίθουσες χωρίς όμως τούτο να ρυθμίζεται νομοθετικά ή κανονιστικά⁹⁴.

Λαμβάνοντας υπόψη τα παραπάνω στο παρόν κεφάλαιο θα εξετάσουμε την αντιμετώπιση του ζητήματος από τη Γαλλία ως πρότυπο κοσμικού κράτους, όπου οι θρησκευτικές πεποιθήσεις του ατόμου συνιστούν ιδιωτική υπόθεση και ως εκ τούτου η παρουσία θρησκευτικών συμβόλων στους χώρους εκπαίδευσης είναι απαγορευμένη, και από κράτη, όπως η Γερμανία και η Μεγάλη

⁸⁹ X. Ακριβοπούλου, *Η έννοια του 'διάβιούμε μαζί' (vivre ensemble) ως όριο της θρησκευτικής ελευθερίας, Παρατηρήσεις στην υπόθεση ΕΔΔΑ S.A.S versus France, No 43835/11, της 1 Ιουλίου 2014, ΔτΑ Νο 73/2017, σ. 651-659*

⁹⁰ Βλ. Η. Καστανά σε Λ. Σισιλιάνο, *Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, ερμηνεία κατ' άρθρον*, ο.π., σ. 438

⁹¹ Βλ. Κ. Τοπίδη, *Εκπαίδευση και θρησκεία: ο ρόλος του κράτους και οι νέες προκλήσεις*, σε Παπαδοπούλου Λίνα (επιμ.), διπλό τεύχος – αφιέρωμα με τίτλο «*Θρησκεία, Εκκλησία και Σύνταγμα*», ΤΟ ΣΥΝΤΑΓΜΑ, τεύχος 1-2/2020, σ. 468

⁹² Βλ. ΕΔΔΑ, *Lautsi and Others v. Italy*, αρ. 30814/06, 18.03.2011, 26, όπου ειδικά για την Ελβετία αναφέρεται κατά λέξη ότι «το Ομοσπονδιακό Δικαστήριο έκρινε ότι ένα κοινοτικό διάταγμα που προέβλεπε την παρουσία σταυρών στις αίθουσες διδασκαλίας των δημοτικών σχολείων ήταν ασυμβίβαστο με τις απαιτήσεις της ομολογιακής ουδετερότητας που κατοχυρώνονται στο Ομοσπονδιακό Σύνταγμα, χωρίς όμως να επικρίνει την παρουσία αυτή σε άλλα μέρη των σχολικών χώρων (26 Σεπτεμβρίου 1990- ATF 116 Ia 252)».

⁹³ Βλ. ΕΔΔΑ, *Lautsi and Others v. Italy*, αρ. 30814/06, 18.03.2011, 26, όπου ειδικά για την Ισπανία αναφέρεται κατά λέξη ότι «το Ανώτατο Δικαστήριο της Καστίλης και Λεόν, αποφασίζοντας σε υπόθεση που είχε ασκήσει ένωση που αγωνίζεται υπέρ της κοσμικής εκπαίδευσης και η οποία είχε ζητήσει ανεπιτυχώς την αφαίρεση των θρησκευτικών συμβόλων από τα σχολεία, έκρινε ότι τα οικεία σχολεία θα πρέπει να τα αφαιρούν εάν λάβουν ρητό αίτημα από τους γονείς ενός μαθητή (14 Δεκεμβρίου 2009, αριθ. 3250)».

⁹⁴ ΕΔΔΑ, *Lautsi and Others v. Italy*, αρ. 30814/06, 18.03.2011, § 26

Βρετανία, που υιοθετούν μια πιο φιλελεύθερη προσέγγιση. Αναμεσά τους άξιο αναφοράς είναι και το ιδιότυπο ελληνικό παράδειγμα, λόγω της συνταγματικής αναγνώρισης επικρατούσας θρησκείας και της υιοθέτησης κατηχητικού χαρακτήρα θρησκευτικής εκπαίδευσης.

i. Το παράδειγμα του γαλλικού κοσμικού κράτους

Το ζήτημα της προσέλευσης στις σχολικές αίθουσες με διακριτικά θρησκευτικής ένταξης έχει απασχολήσει ιδιαίτερα τις τελευταίες δεκαετίες τη γαλλική κοινή γνώμη, καθώς και το Γάλλο νομοθέτη και Δικαστή. Ωστόσο, πριν εξετάσουμε τη στάση του γαλλικού κράτους, αλλά και τη νομολογία του Conseil d' Etat απέναντι στην παρουσία θρησκευτικών συμβόλων εντός των χώρων εκπαίδευσης, θα πρέπει πρώτα να αναφερθούμε στις θεμελιώδεις αρχές που διέπουν την οργάνωση του γαλλικού κράτους. Μεταξύ δε αυτών θα μας απασχολήσει περισσότερο η αρχή της *laïcité*, που συνιστά θεμέλιο της Γαλλικής Δημοκρατίας.

Καίριο για την κατανόηση της στάσης που επιδεικνύει το γαλλικό κράτος απέναντι στη χρήση θρησκευτικών συμβόλων και ιδίως απέναντι στη χρήση της ισλαμικής μαντίλας εντός των χώρων εκπαίδευσης, αλλά και εν γένει στο δημόσιο χώρο, είναι να αντιληφθούμε ότι η Γαλλία προωθεί τη λύση της ενσωμάτωσης του διαφορετικού με την έννοια της αφομοίωσης, σε αντίθεση με άλλα κράτη που σκοπούν στην αρμονική συνύπαρξη ίδιου και διαφορετικού⁹⁵. Η Γαλλία, παρότι συνιστά μια χώρα με μακρά παράδοση επιρροής της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας -η οποία μέχρι και τη Γαλλική Επανάσταση ήταν η επίσημη θρησκεία της χώρας-, θεωρείται το πιο αντιπροσωπευτικό παράδειγμα χωρισμού εκκλησίας-κράτους στην Ευρώπη⁹⁶. Θεμέλια της γαλλικής Δημοκρατίας συνιστούν οι αρχές του ρεπουμπλικανισμού, του κοσμικού κράτους και της θρησκευτικής ουδετερότητας, οι οποίες επιβάλλουν καθένας να εισέρχεται στο δημόσιο χώρο ως πολίτης, ανεξάρτητα από τις θρησκευτικές ή πολιτιστικές του πεποιθήσεις, οι οποίες ανήκουν στη σφαίρα της ιδιωτικής του ζωής⁹⁷. Το κοσμικό κράτος είναι ένα κράτος ουδέτερο, το οποίο δεν αναγνωρίζει και δεν προκρίνει καμία θρησκεία, δεν προωθεί την αντίληψη περί αγαθού, ενώ ταυτόχρονα προστατεύει και κατοχυρώνει την ελευθερία της συνείδησης των πολιτών εντός ορίων⁹⁸.

Κομβικής σημασίας αρχή, η οποία έχει αναδειχθεί σε συνταγματικά κατοχυρωμένη οργανωτική βάση του γαλλικού πολιτεύματος, είναι η αρχή της *laïcité*⁹⁹.

Ιστορικά, ο όρος συναντάται για πρώτη φορά σε ένα επίσημο επαναστατικό έγγραφο της «Παρισινής Κομμούνας» το 1871 για να εκφράσει τον αντιεκκλησιαστικό χαρακτήρα του καθεστώτος. Ωστόσο η απαρχή της έννοιας πρέπει να αναζητηθεί στον 13^ο αιώνα ως συνυφασμένη με την αυτονομία της γαλλικής καθολικής εκκλησίας από την Παπική εξουσία¹⁰⁰. Με τη σύγχρονη μορφή της, η έννοια της *laïcité* γεννάται κατά τη γαλλική Επανάσταση του 1789,

⁹⁵ Βλ. Σ. Καλογήρου, *Η χρήση θρησκευτικών συμβόλων στα γαλλικά σχολεία, Η «υπόθεση της ισλαμικής μαντίλας» στη Γαλλία*, ΔτΑ, 29/2006, σ. 138

⁹⁶ Κ. Παπαγεωργίου, *Θεωρία και πράξη του Εκκλησιαστικού Δικαίου Ι*, εκδ. Ostracon publishing, 2014, σ. 100

⁹⁷ Βλ. Χ. Ακριβοπούλου, *Η έννοια του 'διαβιούμε μαζί' (vivre ensemble) ως όριο της θρησκευτικής ελευθερίας, Παρατηρήσεις στην υπόθεση ΕΔΔΑ S.A.S versus France, N° 43835/11, της 1 Ιουλίου 2014, ΔτΑ, N° 73/2017, σ. 653*

⁹⁸ Βλ. Κ. Καραβοκύρη, *Η laïcité σε κρίση, Υπόθεση "Foulard islamique" (1989-2004)*, ΔτΑ, 29/2006, σ. 159-202

⁹⁹ Βλ. προοίμιο του γαλλικού Συντάγματος της 27ης Οκτωβρίου 1946, το οποίο καθιστά «την οργάνωση της δημόσιας δωρεάν και κοσμικής εκπαίδευσης σε όλα τα επίπεδα καθήκον του κράτους», και μεταγενέστερα το άρθρο 2 του γαλλικού Συντάγματος του 1958, σύμφωνα με το οποίο: «Η Γαλλία είναι αβασίλευτη πολιτεία αδιαίρετη, χωρισμένη από την εκκλησία, δημοκρατική και κοινωνική. Διασφαλίζει την ισότητα ενώπιον του νόμου όλων των πολιτών, χωρίς διάκριση καταγωγής φυλής ή θρησκείας. Σέβεται όλες τις πεποιθήσεις⁹⁹».

¹⁰⁰ Βλ. Σ. Καλογήρου, *Η χρήση θρησκευτικών συμβόλων στα γαλλικά σχολεία, Η «υπόθεση της ισλαμικής μαντίλας» στη Γαλλία*, ο.π., σ. 88

η οποία αποκαθλώνει τη σχέση έθνους και θρησκείας και αποδυναμώνει τον κοινωνικό ρόλο της εκκλησίας, θέτοντας παράλληλα τις βάσεις για τη κατοχύρωση της θρησκευτικής ελευθερίας. Αυτή η ρήξη που επήλθε μεταξύ εκκλησίας και κράτους οδήγησε τελικά στους νόμους της 3^{ης} Γαλλικής Δημοκρατίας (1870-1940), και συγκεκριμένα στους νόμους Ferry του 1882 και 1886 περί εκκοσμίκευσης του γαλλικού σχολείου και στο νόμο της 9^{ης} Δεκεμβρίου του 1905, που τυποποιεί τον απόλυτο διαχωρισμό των δύο θεσμών και συγκροτεί τον ιστορικό πυρήνα της αρχής της αρχής της laïcité¹⁰¹.

Κατά τη διάρκεια του 20^{ου} αιώνα η αντιθρησκευτική διάσταση, που είχε λάβει ο χωρισμός μεταξύ κράτους και εκκλησίας, παραχωρεί τη θέση της στη θρησκευτική ουδετερότητα ως θεσμική προϋπόθεση της θρησκευτικής ελευθερίας. Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ο Γ. Καραβοκύρης: «Στόχος δεν είναι πια ο εξοστρακισμός του θρησκευτικού στοιχείου αλλά η εγγύηση, μέσω της κρατικής αποχής και της ισότητας εκκλησιών και πολιτών»¹⁰². Σύντομα, ωστόσο, έγινε αντιληπτό ότι η παθητικά ουδέτερη στάση κράτους μέσω της αποχής και της αποσιώπησης της διαφορετικότητας¹⁰³ δεν αρκούν. Η ανάγκη εναρμόνισης της ουδετερότητας και του πλουραλισμού, καθώς και η ανάγκη απεγκλωβισμού των συνειδησιακών κανόνων δικαίου από την ξεπερασμένη φιλελεύθερη πρόσληψη της παθητικής κρατικής ουδετερότητας και την κανονιστική διαχείριση του ίδιου χωρίς το άλλο¹⁰⁴ οδήγησε στον επαναπροσδιορισμό της laïcité¹⁰⁵.

Σήμερα για τους Γάλλους, η laïcité συνιστά: α) εγγύηση της ελευθερίας της συνείδησης και της εκδήλωσης των πεποιθήσεων κάθε ατόμου εντός των ορίων σεβασμού της δημόσιας τάξης, β) αρχή που επιβάλλει την ισότητα όλων ενώπιον του νόμου και γ) συνεπάγεται το διαχωρισμό του κράτους από τις θρησκευτικές οργανώσεις¹⁰⁶. Η αρχή της laïcité, όπως διατυπώνεται στην επίσημη σελίδα της γαλλικής Κυβέρνησης: «δεν είναι μια άποψη ανάμεσα σε άλλες, αλλά η ελευθερία να έχει κανείς μια άποψη. Δεν πρόκειται για μια πεποίθηση, αλλά για την αρχή που επιτρέπει όλες τις πεποιθήσεις, με την επιφύλαξη του σεβασμού της δημόσιας τάξης»¹⁰⁷.

Η έννοια συναντάται και σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες ως ταυτόσημη με την αρχή της κρατικής θρησκευτικής ουδετερότητας¹⁰⁸, ωστόσο στη Γαλλία εμφανίζεται όπως είδαμε ποιοτικώς διαφοροποιημένη, αφού δεν συμπυκνώνει εννοιολογικά απλώς τη θρησκευτικά αποχρωματισμένη και ουδέτερη κρατική στάση, αλλά της αποδίδεται ένα ευρύτερο δυναμικά εξελισσόμενο στο χρόνο περιεχόμενο. Ένα ακόμη στοιχείο που διαφοροποιεί τη γαλλική εκδοχή της laïcité από τις άλλες ευρωπαϊκές εκδοχές είναι, όπως αναφέρει η Χ. Δεληγιάννη σε σχετικό άρθρο της, «η υπερτροφική αντίληψή της για την κρατική σφαίρα»¹⁰⁹. Ενδεικτικά και αναφορικά με το ζήτημα που εξετάζουμε στην παρούσα εργασία, το δημόσιο σχολείο, οι εκπαιδευτικοί, αλλά και οι μαθητές εντάσσονται στο δημόσιο χώρο και για το λόγο αυτό η εκδήλωση των

¹⁰¹ Βλ. G. Haarcher, *La laïcité*, 3^η έκδοση, PUF, Paris, 2004, σ. 4, Κ. Καραβοκύρη, *Η laïcité σε κρίση, Υπόθεση "Fouillard islamique" (1989-2004)*, ΔτΑ, 29/2006, σ. 164

¹⁰² Βλ. Κ. Καραβοκύρη, *Η laïcité σε κρίση, Υπόθεση "Fouillard islamique" (1989-2004)*, ο.π., σ. 166

¹⁰³ J. Rivero, *Laïcité scolaire et signes d'appartenance religieuse*, R.F.D.A, 6, 1990, σ. 2-3

¹⁰⁴ X. Bioy, *Le concept de personne humaine en droit public. Recherche sur le sujet des Droits fondamentaux*, Thèse, Université de Toulouse, Dalloz, Nouvelle Bibliothèque de Thèses, Paris, 2003, σ. 548

¹⁰⁵ Βλ. Κ. Καραβοκύρη, *Η laïcité σε κρίση, Υπόθεση "Fouillard islamique" (1989-2004)*, ο.π., σ. 166

¹⁰⁶ E. Poulat, *La solution laïque et ses problèmes*, PUF, coll. Histoire, Paris, 1999

¹⁰⁷ Βλ. Gouvernement Française, *Qu'est-ce que la laïcité ?*, laicite.gouv.fr, από: <https://www.gouvernement.fr/quest-ce-que-la-laicite>, (τ.π. 29.09.2022)

¹⁰⁸ Βλ. Χ. Δεληγιάννη-Δημητράκου, *Η περιβολή της ισλαμικής μαντίλας στο δημόσιο σχολείο: μια δικαιοπολιτική προσέγγιση*, Θεωρία και Πράξη Διοικητικού Δικαίου, 7/2009, σ. 800

¹⁰⁹ Βλ. Χ. Δεληγιάννη-Δημητράκου, *Η περιβολή της ισλαμικής μαντίλας στο δημόσιο σχολείο: μια δικαιοπολιτική προσέγγιση*, ο.π., σ. 800

θρησκευτικών τους πεποιθήσεων μέσω της χρήσης διακριτικών πίστης υπόκειται σε περιορισμούς.

Όπως διαπιστώθηκε από την ιστορική επισκόπηση του περιεχομένου της αρχής της *laïcité* η προοδευτική εκκοσμίκευση της γαλλικής κοινωνίας ξεκίνησε από το χώρο της εκπαίδευσης. Η εκκοσμίκευση του δημόσιου γαλλικού σχολείου επιτεύχθηκε με τους λεγόμενους νόμους Ferry της τρίτης Γαλλικής Δημοκρατίας, πριν τον απόλυτο χωρισμό της εκκλησίας με το κράτος το 1905. Συγκεκριμένα, το 1882, ο ριζοσπαστικός αντικληρικαλισμός, ο οποίος είχε φτάσει στο αποκορύφωμά του, οδήγησε στην υιοθέτηση ισχυρών μέτρων για την ανεξαρτητοποίηση της πολιτικής από τη θρησκεία. Υπό το προαναφερθέν κλίμα θεσπίστηκαν με πρωτοβουλία του τότε Υπουργού Δημόσιας Εκπαίδευσης, Jules Ferry, ο νόμος της 28ης Μαρτίου 1882, ο οποίος έθεσε το μάθημα των θρησκευτικών εκτός σχολικών κτιρίων και προγραμμάτων σπουδών της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης¹¹⁰, και ο νόμος της 30ης Οκτωβρίου 1886, ο οποίος στο άρθρο 17 προέβλεπε ότι στα δημόσια σχολεία η διδασκαλία ανατίθεται αποκλειστικά σε κοσμικό προσωπικό, αποκλείοντας τους κληρικούς¹¹¹.

Ειδικά για το ζήτημα της αμφίσεσης των εκπαιδευτικών που επιτελούν διδακτικό έργο, το γαλλικό Συμβούλιο της Επικρατείας σε σχετική του γνωμοδότηση αναγνώρισε ότι, οι θρησκευτικές τους πεποιθήσεις απαγορεύεται να οδηγούν σε δυσμενείς διακρίσεις κατά την πρόσληψη και κατά την αξιολόγηση της απόδοσής τους. Ωστόσο, έκρινε ότι κατά την άσκηση των καθηκόντων τους, δοθέντος ότι απευθύνονται σε ένα ανήλικο ακροατήριο με μη αναπτυγμένη κριτική σκέψη, η αρχή της *laïcité* συνιστά εμπόδιο στην ελεύθερη έκφραση των θρησκευτικών τους πεποιθήσεων. Η δε περιβολή τους με θρησκευτικά σύμβολα ως ειδικότερη έκφανση αυτής έρχεται σε αντίθεση με την ουδέτερη στάση που οφείλει να διατηρεί το κράτος και οι λειτουργοί του και ως εκ τούτου είναι απαγορευμένη¹¹². Απαιτείται από τους διδάσκοντες να επιδεικνύουν απαρέγκλιτη ουδετερότητα και αμεροληψία¹¹³, ώστε να μην προσβάλλουν το δικαίωμα συνειδησιακού αυτοκαθορισμού των μαθητών.

Ακολούθησε, ο νόμος της 9^{ης} Δεκεμβρίου του 1905, ο οποίος κατοχύρωσε τον απόλυτο χωρισμό εκκλησίας και κράτους και απαγόρευσε την ανάρτηση θρησκευτικών εμβλημάτων στους δημόσιους χώρους, μεταξύ των οποίων συγκαταλέγονται και οι χώροι εκπαίδευσης¹¹⁴.

Οι πρώτες εντάσεις που ξέσπασαν στη γαλλική κοινωνία σχετικές με τον κοσμικό χαρακτήρα του σχολείου σημειώθηκαν το φθινόπωρο του 1989 στο γυμνάσιο Gabriel Havez Creil (Oise). Πιο αναλυτικά, στις 6 Οκτωβρίου του 1989, ο διευθυντής ενός γυμνασίου στην Creil (Oise) απέβαλε τρεις μουσουλμανικής πίστεως μαθήτριες από το σχολείο, διότι αρνούνταν να αφαιρέσουν τη μαντίλα τους. Το ζήτημα έγινε ευρέως γνωστό και απασχόλησε τη γαλλική κοινή γνώμη καθιερώνοντας τον τίτλο «*L' affaire du foulard*».

Υπό αυτά τα δεδομένα ο τότε Υπουργός Δημόσιας Εκπαίδευσης, Lionel Jospin, απευθύνθηκε προς το Conseil d' Etat, ώστε να γνωμοδοτήσει κατά πόσο συμβαδίζει η αρχή της

¹¹⁰ Βλ. CE, *Abbe Bouteyre*, 10 mai 1912, όπου το γαλλικό Συμβούλιο της Επικρατείας έκρινε όμοια και για το προσωπικό της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης με την απόφαση

¹¹¹ Βλ. Σ. Καλογήρου, *Η χρήση θρησκευτικών συμβόλων στα γαλλικά σχολεία, Η «υπόθεση της ισλαμικής μαντίλας» στη Γαλλία*, ο.π. σ. 95

¹¹² Βλ. CE, *Delle Marteaux*, Avis 4 / 6 SSR, 3 mai 2000, όπου το Conseil d' Etat έκρινε ότι: «οι δημόσιοι υπάλληλοι απολαμβάνουν του δικαιώματος στην ελευθερία της συνείδησης, ωστόσο κατά την εκπλήρωση των καθηκόντων τους η αρχή της *laïcité* αντίκειται στην έκφραση των θρησκευτικών τους πεποιθήσεων».

¹¹³ Βλ. Γ. Σωτηρέλη, *Θρησκεία και εκπαίδευση*, Αντ. Σάκκουλας, 1993, σ. 326

¹¹⁴ Βλ. άρθρο 28 νόμου 9^{ης} Νοεμβρίου 1905: «*Il est interdit, à l'avenir, d'élever ou d'apposer aucun signe ou emblème religieux sur les monuments publics ou en quelque emplacement public que ce soit, à l'exception des édifices servant au culte, des terrains de sépulture dans les cimetières, des monuments funéraires, ainsi que des musées ou expositions*».

laïcité με τη δυνατότητα των μαθητών να φορούν ενδυμασίες ή να φέρουν σύμβολα, δια των οποίων δηλώνεται η ένταξή τους σε θρησκευτικές κοινότητες. Επί του ζητήματος αυτού το γαλλικό Συμβούλιο της Επικρατείας, αφού έλαβε υπόψη του διεθνείς και εθνικούς κανόνες που κατοχυρώνουν την αρχή της laïcité εκτίμησε ότι «η αρχή της κοσμικότητας στη δημόσια εκπαίδευση, η οποία αποτελεί ένα από τα στοιχεία της κοσμικότητας του κράτους και της ουδετερότητας όλων των δημόσιων υπηρεσιών, απαιτεί την παροχή εκπαίδευσης σύμφωνης με αυτή την ουδετερότητα...Σύμφωνα με τις αρχές που διατυπώνονται στα ίδια κείμενα και τις διεθνείς δεσμεύσεις της Γαλλίας, απαγορεύεται κάθε διάκριση στην πρόσβαση στην εκπαίδευση με βάση τις θρησκευτικές πεποιθήσεις των μαθητών»¹¹⁵. Ωστόσο, αναγνώρισε ότι η ελευθερία που αναγνωρίζεται στους μαθητές και περιλαμβάνει το δικαίωμα να εκφράζουν και να εκδηλώνουν τις θρησκευτικές τους πεποιθήσεις εντός του σχολικού περιβάλλοντος δεν είναι απόλυτη και απεριόριστη. Η ελευθερία αυτή δύναται να περιορίζεται στο μέτρο που αποτελεί εμπόδιο στο σεβασμό της πολυφωνίας, την ομαλή λειτουργία της εκπαιδευτικής διαδικασίας ή την εκπλήρωση των καθηκόντων που αναθέτει ο νομοθέτης στη δημόσια υπηρεσία της εκπαίδευσης. Ως εκ τούτου έκρινε ότι, δεν επιτρέπεται στους μαθητές να φέρουν θρησκευτικά σύμβολα τα οποία, «λόγω της φύσης τους, λόγω των συνθηκών υπό τις οποίες φοριούνται ατομικά ή συλλογικά ή λόγω του επιδεικτικού ή διεκδικητικού τους χαρακτήρα, θα συνιστούσαν πράξη πίεσης, πρόκλησης, προσηλυτισμού ή προπαγάνδας, θα υπονόμευαν την αξιοπρέπεια ή την ελευθερία του μαθητή ή άλλων μελών της εκπαιδευτικής κοινότητας, θα έθεταν σε κίνδυνο την υγεία ή την ασφάλειά τους, θα διατάραζαν την πρόοδο των εκπαιδευτικών δραστηριοτήτων και τον μορφωτικό ρόλο των διδασκόντων και τέλος θα διατάραζαν την τάξη στο σχολείο ή την ομαλή λειτουργία της δημόσιας υπηρεσίας»¹¹⁶.

Επομένως, με την ως άνω γνωμοδότηση επετράπη στους μαθητές να φέρουν θρησκευτικά σύμβολα στους χώρους εκπαίδευσης, εκτός και αν διαπιστώνονταν κατόπιν in concreto εκτίμησης, που τελούσε υπό τον έλεγχο του δικαστή, ότι συνέτρεχε μια από τις ανωτέρω περιπτώσεις. Αρμόδια όργανα για την εκτίμηση των περιστάσεων και τη λήψη μέτρων ήταν οι διευθυντές και τα διοικητικά συμβούλια των σχολείων.

Τα παραπάνω, όπως είναι φυσικό, δημιούργησαν έντονες αμφισβητήσεις και οδήγησαν σε ανομοιόμορφη αντιμετώπιση του ζητήματος από τα επιμέρους σχολικά συμβούλια, με αποτέλεσμα να καταστεί αναγκαίο οι αρχές που τέθηκαν από την ως άνω γνωμοδότηση του γαλλικού Συμβουλίου της Επικρατείας να εξειδικευτούν και να προσδιοριστούν δικαστικά.

Στην απόφαση Kherouaa 2.11.1992, που συνιστά την πρώτη υπόθεση «ισλαμικής μαντίλας» μετά την ως άνω γνωμοδότηση, το Conseil d'Etat έκανε δεκτό ότι είναι παράνομη η με γενικό και απόλυτο τρόπο προβλεπόμενη σε εσωτερικό κανονισμό του σχολείου απαγόρευση χρήσης θρησκευτικών συμβόλων¹¹⁷. Κανόνα συνιστά η προστασία του forum externum της θρησκευτικής ελευθερίας, μιας ελευθερίας που δύναται να περιοριστεί μόνο κατά περίπτωση και ανάλογα με τις συνθήκες¹¹⁸. Κάνοντας δεκτά τα παραπάνω το Συμβούλιο της Επικρατείας ακύρωσε την απόφαση σχολικού συμβουλίου με την οποία απαγορεύονταν πλήρως η χρήση θρησκευτικών συμβόλων εντός του σχολείου, καθώς και τις πειθαρχικές ποινές του οριστικού αποκλεισμού από το εκπαιδευτικό ίδρυμα που επιβλήθηκαν σε μαθήτριες για το λόγο ότι αρνήθηκαν να αφαιρέσουν το φουλάρι τους.

¹¹⁵ CE, Avis, 27.11.1989 § I.2

¹¹⁶ CE, Avis, 27.11.1989 § I.2

¹¹⁷ Βλ. CE, 2 novembre 1992

¹¹⁸ Βλ. CE, *Benjamin*, 9 mai 1933, όπου το Δικαστήριο έκρινε ότι τα μέτρα που είναι γενικά και απόλυτα και δεν σέβονται την αρχή της αναλογικότητας,

Αντίθετα, σε υποθέσεις που αφορούσαν την επιβολή πειθαρχικών μέτρων σε μαθήτριες που αρνούσαν να αφαιρέσουν την μαντίλα τους κατά τη διάρκεια του μαθήματος της φυσικής αγωγής, το Conseil d'Etat κράτησε διαφορετική στάση και δέχθηκε τη νομιμότητα των μέτρων υπό την αιτιολογία ότι, η απαίτηση αφαίρεσης της μαντίλας ήταν συμβατή με την ομαλή διεξαγωγή του μαθήματος και ως εκ τούτου η επίμονη άρνηση των μαθητριών να την αφαιρέσουν διατάραζε αδικαιολόγητα την εύρυθμη λειτουργία του ιδρύματος¹¹⁹.

Όλες οι ως άνω αποφάσεις είτε έκριναν ως νόμιμα, είτε ακύρωσαν ως παράνομα τα επιβληθέντα πειθαρχικά μέτρα, προσανατολίζονται προς την ίδια κατεύθυνση, αυτή της in concreto κρίσης κάθε επιμέρους περίπτωσης¹²⁰. Η προστασία της θρησκευτικής ελευθερίας αναδεικνύεται σε κανόνα και η επικύρωση των μέτρων περιορισμού σε εξαίρεση για τις περιπτώσεις μόνο εκείνες όπου διαπιστώνεται προσβολή δικαιωμάτων τρίτων ή διατάραξη της εύρυθμης λειτουργίας του σχολείου¹²¹.

Ωστόσο, παρ' ότι η γνωμοδότηση του 1989 και η μετέπειτα διαμορφωθείσα νομολογία συνέβαλαν στην αποσαφήνιση του θολού τοπίου και ανέδειξαν την προστασία της θρησκευτικής ελευθερίας των μαθητών σε κανόνα, οι απόψεις υπέρ της απαγόρευσης της μαντίλας πλήθαιναν στη γαλλική κοινωνία και τον Τύπο. Όταν το 2003, το πρόβλημα ανέκυψε εκ νέου με τον αποκλεισμό δύο μαθητών από το λύκειο Henri-Wallon στο Aubervilliers, ο Πρόεδρος της Γαλλικής Δημοκρατίας, Jacques Chirac, ανταποκρινόμενος σε αυτές τις ανησυχίες ανέθεσε σε ανεξάρτητη επιτροπή υπό την προεδρία του διαμεσολαβητή Bernard Stasi να γνωμοδοτήσει για τη χρήση διακριτικών θρησκευτικής ένταξης από τους μαθητές εντός των χώρων εκπαίδευσης και να εξετάσει τη συμβατότητά της με την laïcité.

Η εν λόγω επιτροπή στις 11 Δεκεμβρίου 2003 υπέβαλε έκθεση, με την οποία συστήνονταν η ψήφιση ενός νόμου ο οποίος θα απαγόρευε πλήρως την περιβολή με διακριτικά θρησκευτικής ένταξης εντός των σχολείων. Σύμφωνα με την έκθεση Stasi, ειδικά η ισλαμική μαντίλα συνιστά ένα a priori επιδεικτικό σύμβολο, εν δυνάμει φονταμενταλιστικό και συνεπώς αντίθετο στις αρχές του κοσμικού κράτους, της ισότητας των φύλων και της ανθρώπινης αξιοπρέπειας¹²².

Τελικά, κατάληξη αυτής της μείζονος πολιτικής και ιδεολογικής αντιπαράθεσης με αφετηρία την αποβολή μαθητριών, οι οποίες φέραν τη μουσουλμανική μαντίλα, από το σχολείο του Creil, ήταν η ψήφιση του νόμου 2004-228¹²³. Ο νόμος της 15^{ης} Μαρτίου του 2004, ο οποίος τροποποίησε τον ισχύοντα κώδικα εκπαίδευσης, απαγορεύει πλέον κατά τρόπο γενικό και απόλυτο τη χρήση συμβόλων που δηλώνουν καταφανώς την ένταξη σε θρησκευτικές κοινότητες και μετατρέπει την εξαίρεση σε κανόνα. Συγκεκριμένα στο άρθρο 1 του ως άνω νόμου προβλέπεται ότι: «Στα δημόσια σχολεία, κολέγια και λύκεια, απαγορεύεται η χρήση συμβόλων ή ενδυμάτων με τα οποία οι μαθητές εκδηλώνουν καταφανώς τη θρησκευτική τους ιδιότητα. Ο εσωτερικός κανονισμός υπενθυμίζει ότι της εφαρμογής μιας πειθαρχικής διαδικασίας προηγείται διάλογος με τον μαθητή». Ως τέτοια σύμβολα προσδιορίζονται η ισλαμική μαντίλα, η εβραϊκή κίπα και οι χριστιανικοί σταυροί. Αντιθέτως δεν εμπίπτουν στην απαγορευτική διάταξη διακριτικά σύμβολα, όπως μικροί σταυροί, το αστέρι του Δαβίδ, χέρια της Φατμέ ή μικρά κοράνια.

¹¹⁹ Βλ. CE, *Aoukili*, 10 mars 1995

¹²⁰ Βλ. Κ. Καραβοκύρη, *Η laïcité σε κρίση, Υπόθεση "Foulard islamique" (1989-2004)*, ο.π., σ. 176

¹²¹ CE, *Avis*, 27.11.1989

¹²² Βλ. Κ. Καραβοκύρη, *Η laïcité σε κρίση, Υπόθεση "Foulard islamique" (1989-2004)*, ο.π., σ. 180

¹²³ Βλ. Loi n°2004-228 du 15 mars 2004 «*Encadrant, en application du principe de laïcité, le port de signes ou de tenues manifestant une appartenance religieuse dans les écoles, collèges et lycées publics*», από: <https://www.education.gouv.fr/loi-ndeg2004-228-du-15-mars-2004-encadrant-en-application-du-principe-de-laicite-le-port-de-signes-1697>

Μετά την ψήφιση του ως άνω νόμου η Επιτροπή των Ηνωμένων Εθνών για τα Δικαιώματα του Παιδιού, εξέφρασε τις έντονες ανησυχίες της στη Γαλλία¹²⁴, θεωρώντας ότι ένας τέτοιος περιορισμός παραμελεί την αρχή του βέλτιστου συμφέροντος του παιδιού αποκλείοντάς το από την εκπαίδευση¹²⁵.

Παρά τις διεθνείς αντιδράσεις, τον Οκτώβριο του 2010 με τον «Loi no 2010-1192 du Octobre 2010» η Γαλλία απαγόρευσε την κάλυψη του προσώπου σε όλους τους δημόσιους χώρους¹²⁶ υπό την αιτιολογία ότι ήταν αντίθετη με τις αρχές της Γαλλικής Δημοκρατίας, όπως αυτές αποτυπώνονται στο τρίπτυχο «*Liberté, égalité, fraternité*». Η διακομματική επιτροπή που συστάθηκε με σκοπό να γνωμοδοτήσει επί του ζητήματος υποστήριξε ότι η ένδυση με βέλο προσβάλλει την ελευθερία του ατόμου και την ισότητα μεταξύ ανδρών και γυναικών, στο βαθμό που συνιστά μορφή υποταγής και καταπίεσης της γυναίκας, παρεμποδίζοντας την ελεύθερη επικοινωνία και έκφρασή της, αλλά ταυτόχρονα αποτελεί εμπόδιο στην κοινωνική αλληλεγγύη και συνοχή αφού οριοθετεί την ανθρώπινη αλληλεπίδραση. Έτσι η έκθεση κατέληξε ότι η χρήση βέλου παραβιάζει την αρχή του «*διαβιούμε μαζί*» (*le vivre ensemble*)¹²⁷.

Το Conseil d' Etat γνωμοδότησε επί του θέματος και συνέστησε την υιοθέτηση μίας συνολικής πολιτικής απαγόρευσης κάλυψης του προσώπου στους δημόσιους χώρους, μόνο στις περιπτώσεις που κρίνεται αναγκαία η αναγνώριση του προσώπου για λόγους δημόσιας ασφάλειας ή δημόσιου συμφέροντος¹²⁸. Παρ' όλα αυτά, ο νόμος 2010-1192 υιοθετήθηκε όπως προτάθηκε εξ' αρχής, με το Conseil Constitutionnel να επικυρώνει τη συμβατότητά του με το γαλλικό Σύνταγμα¹²⁹.

Η κοινή δικαιολογητική βάση ψήφισης τόσο του νόμου του 2004, όσο και του νόμου του 2010, περί προσβολής της ισότητας των φύλων και της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, εδράζεται στην αντίληψη πολιτισμικής ανωτερότητας συστημάτων αξιών μια πλειοψηφικής ομάδας έναντι μιας άλλης, η οποία εκφεύγει του παραδοσιακού χριστιανοδυτικού προτύπου, ενώ παράλληλα αγνοεί τις προθέσεις των υποκειμένων ερμηνεύοντας μονοσήμαντα το συμβολικό χαρακτήρα της μαντίλας¹³⁰. Η κανονιστική και νομολογική διευθέτηση του ζητήματος συνιστά έμμεση διάκριση σε βάρος μια μειονοτικής ομάδας με απώτερο σκοπό να οδηγήσει στην πολιτισμική της αφομοίωση και αν αυτό δεν επιτευχθεί στην περιθωριοποίηση και τον κοινωνικό αποκλεισμό. Η περιβολή με την ισλαμική μαντίλα πράγματι ενδέχεται να είναι αποτέλεσμα γυναικείας καταπίεσης, δεν αποκλείεται όμως να είναι και σύμβολο γυναικείας χειραφέτησης, αυτοπροσδιορισμού και αμφισβήτησης της πατριαρχικής οικογενειακής εξουσίας. Επομένως, επειδή η υποκείμενη αιτία μπορεί να διαφέρει σε καμία περίπτωση δεν νομιμοποιείται ένας τέτοιος απόλυτος και γενικός περιορισμός. Άλλωστε και σε επίπεδο αποτελεσματικότητας, αποβάλλοντας τις μαθήτριες από το σχολικό περιβάλλον και το δημόσιο χώρο, τις αποκλείεις από την κοινωνία και τις αποπέμπεις πίσω στο υποτιθέμενο καταπιεστικό και τυραννικό οικογενειακό περιβάλλον¹³¹.

¹²⁴ Βλ. United Nations, CRC/C/15/Add.240 30 June 2004

¹²⁵ Βλ. Geraldine Van Bueren, *Child Rights in Europe: Convergence and Divergence in Judicial Protection*, Council of Europe publishing, 2007, σ. 165-167

¹²⁶ Βλ. LOI n° 2010-1192 du 11 octobre 2010 «interdisant la dissimulation du visage dans l'espace public», από: <https://www.legifrance.gouv.fr/loda/id/JORFTEXT000022911670/>

¹²⁷ Βλ. Χ. Ακριβοπούλου, *Η έννοια του 'διαβιούμε μαζί' (vivre ensemble) ως όριο της θρησκευτικής ελευθερίας, Παρατηρήσεις στην υπόθεση ΕΔΔΑ S.A.S versus France, No 43835/11, της 1 Ιουλίου 2014, ΔτΑ Νο 73/2017, σ. 652*

¹²⁸ Βλ. CE, rapport le 25 mars 2010

¹²⁹ Βλ. Conseil Constitutionnel, décision n° 2010-613 DC du 7 octobre 2010

¹³⁰ Βλ. Κ. Καραβοκύρη, *Η laïcité σε κρίση, Υπόθεση "Foulard islamique" (1989-2004)*, ο.π, σ. 180

¹³¹ Βλ. Κ. Καραβοκύρη, *Η laïcité σε κρίση, Υπόθεση "Foulard islamique" (1989-2004)*, ο.π, σ. 180

Λαμβάνοντας υπόψη όλα τα παραπάνω καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι το γαλλικό σχολείο ως μικρογραφία του γαλλικού κοσμικού κράτους αφήνει σχεδόν κάθε εκδοχή του θρησκευτικού φαινομένου εκτός των θεσμικά κεκλεισμένων θυρών του, εξαιρουμένων των διακριτικών θρησκευτικών συμβόλων. Το γαλλικό νομοθετικό καθεστώς για την εκπαίδευση αποβλέπει όχι μόνο στην ουδέτερη εικόνα του σχολείου με την απαγόρευση ανάρτησης θρησκευτικών συμβόλων, η οποία κρίνεται θεμιτή και συμβατή με τον ουδετερόθρησκο χαρακτήρα του κράτους και την αρχή της *laïcité*, αλλά και στην ουδέτερη εικόνα των υποκειμένων, εκπαιδευτικών και μαθητών, των όποιων η πραγματική βούληση παραβλέπεται υπό το μανδύα του κρατικού πατερναλισμού.

i. Κράτη με πιο φιλελεύθερες προσεγγίσεις

Το περιεχόμενο της αρχής της κρατικής θρησκευτικής ουδετερότητας εμφανίζεται ουσιαδώς διαφοροποιημένο σε ευρωπαϊκά κράτη, όπως η Γερμανία και η Μεγάλη Βρετανία, γεγονός που οφείλεται στην υπό διαφορετικές συνθήκες ανεξαρτητοποίηση της θρησκείας από την πολιτική και στο διαφορετικό τρόπο οργάνωσης των σχέσεων κράτους και εκκλησίας¹³². Για τους λόγους αυτούς η στάση των κρατών αυτών απέναντι στο ζήτημα των θρησκευτικών συμβόλων εντός των χώρων εκπαίδευσης παρουσιάζει εμφανείς διαφορές από τη στάση του γαλλικού κράτους.

a. Γερμανία

Στη Γερμανία δεν υιοθετείται το μοντέλο του αυστηρού διαχωρισμού κράτους και εκκλησίας, ενώ ο Θεμελιώδης Νόμος περιέχει αναφορές στο Θεό¹³³. Το γεγονός αυτό δεν αναιρεί τον συνταγματικά κατοχυρωμένο θρησκευτικά ουδέτερο χαρακτήρα του γερμανικού κράτους, το οποίο τηρεί προσεκτική πολιτική ουδετερότητας απέναντι σε όλα τα θρησκευόμενα και αναγνωρίζει αυτονομία οργάνωσης σε όλες τις θρησκείες¹³⁴. Η ελευθερία των πεποιθήσεων και της συνείδησης, καθώς και η ελευθερία των θρησκευτικών εκδηλώσεων προστατεύονται από το άρθρο 4 του ΘΝ και θέτουν τις βάσεις για τη θρησκευτική και κοσμοθεωρητική ουδετερότητα του κράτους¹³⁵.

Επομένως, στη Γερμανία υιοθετείται ένα «ανοικτό» μοντέλο θρησκευτικής ουδετερότητας, που συνίσταται στην έλλειψη διακρίσεων και την προστασία τόσο της θετικής όσο και της αρνητικής έκφρασης της θρησκευτικής ελευθερίας. Το μοντέλο αυτό δεν συνεπάγεται τον εξοβελισμό της θρησκείας από την εκπαίδευση¹³⁶, όπως συμβαίνει στη Γαλλία, αλλά επιτρέπει θρησκευτικές και κοσμοθεωρητικές επιρροές στο πλαίσιο της εκπαιδευτικής διαδικασίας. Το άρθρο 7 του ΘΝ, που κατοχυρώνει συνταγματικά τη θρησκευτική εκπαίδευση, δεν υιοθετεί συγκεκριμένη εκδοχή του θρησκευτικού φαινομένου. Ιστορικά βέβαια το γερμανικό σχολικό σύστημα ρυθμίστηκε στη βάση του μοντέλου του «χριστιανικού κοινοτικού σχολείου», επιλογή

¹³² Χ. Δελγιάννη-Δημητράκου, *Η περιβολή της ισλαμικής μαντίλας στο δημόσιο σχολείο: μια δικαιολογική προσέγγιση*, Θεωρία και Πράξη Διοικητικού Δικαίου, 7/2009, 802

¹³³ Βλ. προοίμιο και άρθρο 56 ΘΝ

¹³⁴ Βλ. άρθρο 140 ΘΝ σε συνδυασμό με άρθρο 137 παρ. 2 Συντάγματος Βαϊμάρης

¹³⁵ Βλ. Ν-Κ. Χλέπα, *«Παρελθόν και μέλλον της θρησκείας στην εκπαίδευση. Η απόφαση «Kruzifix» του ομοσπονδιακού συνταγματικού δικαστηρίου και η σημασία της»*, σε Ν. Χλέπα/ Π. Δημητρόπουλου, *Ζητήματα θρησκευτικής ελευθερίας στο χώρο της εκπαίδευσης*, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα 1997, σ. 25

¹³⁶ Βλ. Ν. Χλέπας/Π. Δημητρόπουλος, *Ζητήματα θρησκευτικής ελευθερίας στο χώρο της εκπαίδευσης*, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα, 1997, σ. 28

που, σύμφωνα με το Ομοσπονδιακό Συνταγματικό Δικαστήριο της Γερμανίας (στο εξής ΟΣΔ), δεν τυγχάνει ασύμβατη με τις συνταγματικές διατάξεις περί θρησκευτικής ουδετερότητας του κράτους και τη κατοχύρωση της θρησκευτικής ελευθερίας. Προϋπόθεση σε αυτό το σχολείο να διαδίδει μόνο τις πολιτισμικές πτυχές του χριστιανισμού και όχι τα χριστιανικά δόγματα¹³⁷. Επομένως, το δημόσιο σχολείο στη Γερμανία δύναται μεν διαδίδει τις χριστιανικές αξίες, ωστόσο οφείλει να παραμένει «ανοικτό» και σε άλλες κοσμοθεωρητικές και θρησκευτικές αντιλήψεις¹³⁸. Αυτός είναι και ο λόγος που το ζήτημα των θρησκευτικών συμβόλων εντός των χώρων εκπαίδευσης και δη η περιβολή της ισλαμικής μαντίλας αντιμετωπίζεται από τον Γερμανό νομοθέτη και δικαστή με έναν σχετικά φιλελεύθερο τρόπο.

Ερευνώντας κανείς τη γερμανική νομολογία θα διαπιστώσει ότι τα γερμανικά Δικαστήρια απασχόλησαν υποθέσεις που αφορούσαν τόσο το δικαίωμα του διδακτικού προσωπικού, όσο και το δικαίωμα των μαθητών να φέρουν θρησκευτικά σύμβολα εντός των χώρων εκπαίδευσης. Ενώ δεν έλλειπαν υποθέσεις που αφορούσαν την νομοθετικώς επιβαλλόμενη ανάρτηση χριστιανικών εικόνων στις σχολικές αίθουσες.

Πιο αναλυτικά, πριν οι νομικές συνέπειες της μαντίλας απασχολήσουν έντονα τους Δικαστές στην Καρλσρούη, το ΟΣΔ απασχόλησε η συνταγματικότητα της ανάρτησης θρησκευτικών συμβόλων σε χώρους εκπαίδευσης ως προϊόν κρατικής επιβολής. Στην χαρακτηριστική υπόθεση Seler¹³⁹, η οποία αφορούσε τη συνταγματικότητα νομοθετικής διάταξης του κρατιδίου της Βαυαρίας του 1995, που καθιστούσε υποχρεωτική την ανάρτηση του Εσταυρωμένου σε κάθε τάξη δημοτικού σχολείου, το Συνταγματικό Δικαστήριο έκρινε ότι μια τέτοια πρακτική είναι αντίθετη με τη θρησκευτική ουδετερότητα της δημόσιας εκπαίδευσης, ενώ παράλληλα παραβιάζει την θρησκευτική ελευθερία των μαθητών και το δικαίωμα των γονέων να μεριμνούν για την ανατροφή των τέκνων τους, το οποίο κατοχυρώνεται στο άρθρο 7 του ΘΝ.

Συγκεκριμένα, το Δικαστήριο επισήμανε ότι σε μια πολυπολιτισμική κοινωνία θρησκευτικής ετερότητας δεν δύναται να αποκλειστεί η επαφή με εκδηλώσεις πίστης, λατρευτικές πράξεις ή θρησκευτικά σύμβολα άλλων θρησκειών. Ωστόσο, το ίδιο το κράτος, στο οποίο συνυπάρχουν και συμβιώνουν άτομα διαφορετικών ή και αντιτιθέμενων πεποιθήσεων, πρέπει να είναι σε θέση να εξασφαλίσει την ειρηνική συμβίωση, γεγονός που δύναται να επιτευχθεί μόνο αν τηρεί ουδέτερη στάση σε θρησκευτικά ζητήματα¹⁴⁰. Η εικόνα του Εσταυρωμένου συνιστά πρωτίστως σύμβολο συγκεκριμένων θρησκευτικών πεποιθήσεων και όχι απλώς πολιτισμικών αξιών του Χριστιανισμού και ως εκ τούτου δύναται να επηρεάσει τη θρησκευτική συνείδηση των μαθητών, οι οποίοι λόγω της ανηλικότητάς τους είναι ευάλωτοι σε διανοητικό επηρεασμό, αλλά και να θίξει τον ουδέτερο χαρακτήρα του κράτους. Λαμβάνοντας υπόψη όλα τα παραπάνω το Δικαστήριο κατέληξε στην αντισυνταγματικότητα του νομοθετήματος της Βαυαρίας.

Η σημασία του Χριστιανισμού για τη γερμανική κοινωνία και εισαγωγή χριστιανικών αναφορών στην οργάνωση των δημόσιων σχολείων δεν μπορεί να αποκλεισθεί, πρέπει όμως να περιορίζεται οπωσδήποτε σε ένα ελάχιστο όριο στοιχείων καταναγκασμού¹⁴¹. Το θεμελιώδες δικαίωμα της θρησκευτικής ελευθερίας αποσκοπεί στην προστασία των μειονοτήτων και ως εκ

¹³⁷ BVerfGE, 41.51, 17.12.1975, BVerfGE 41.78, 17.12.1975

¹³⁸ BVerfGE, 41,29, 50-51 · Βλ. Κ. Χρυσόγονο, *Θρησκευτική εκπαίδευση και επικρατούσα θρησκεία*, σε: Εταιρία Νομικών Βορείου Ελλάδος (επιμ.), *Θρησκευτική ελευθερία και επικρατούσα θρησκεία*, 2000, σ. 92

¹³⁹ BVerfGE 93, 1, 16.5.1995

¹⁴⁰ BVerfGE 93, 1, 16.5.1995 § C. II

¹⁴¹ Βλ. BVerfGE 93, 1, 16.5.1995 § C. II, όπου αναφέρεται κατά λέξη: «*Voraussetzung ist jedoch, daß damit nur das unerläßliche Minimum an Zwangselementen verbunden ist*» · Βλ. Κ. Χρυσόγονο, *Θρησκευτική εκπαίδευση και επικρατούσα θρησκεία*, σε: Εταιρία Νομικών Βορείου Ελλάδος (επιμ.), *Θρησκευτική ελευθερία και επικρατούσα θρησκεία*, 2000, σ. 92

τούτου οι ενδεχόμενες συγκρούσεις που προκύπτουν δεν μπορούν να επιλύονται σύμφωνα με την αρχή της πλειοψηφίας ή της επικρατούσας θρησκείας.

Στις υποθέσεις μαθητών που αφορούν το δικαίωμα περιβολής με την ισλαμική μαντίλα, η στάθμιση στην οποία προβαίνουν τα γερμανικά Δικαστήρια μεταξύ, αφενός της ελευθερίας του μαθητή να εκδηλώνει τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις φέροντας διακριτικά θρησκευτικής ένταξης στο χώρο του σχολείου και αφετέρου της εντολής του κράτους για εκπαίδευση των πολιτών και θρησκευτική ουδετερότητα, βαίνει υπέρ της ελευθερίας του μαθητή. Ο μαθητής, σε αντίθεση με τον εκπαιδευτικό, θεωρείται απλός φορέας δικαιωμάτων και όχι υπόχρεος πραγμάτωσής τους¹⁴².

Υπό αυτή την αιτιολογία, τα γερμανικά Δικαστήρια διατήρησαν τουλάχιστον αρχικά διαφορετική στάση, απέναντι στο δικαίωμα του διδακτικού προσωπικού να φέρει θρησκευτικά σύμβολα. Η πιο γνωστή υπόθεση, που απασχόλησε τα γερμανικά Διοικητικά Δικαστήρια και το ΟΣΔ είναι η υπόθεση Ludin, η οποία αφορά το δικαίωμα εκπαιδευτικού να φοράει την ισλαμική μαντίλα κατά την άσκηση των καθηκόντων της¹⁴³. Παρότι, οι γερμανικοί εκπαιδευτικοί νόμοι θεσπίζονται σε επίπεδο κρατιδίων και όχι σε ομοσπονδιακό επίπεδο, η υπόθεση παραπέμπει σε μια ευρύτερη συζήτηση σε όλη τη χώρα σχετικά με τον ρόλο της μαντίλας στο χώρο του σχολείου.

Το ιστορικό της υπόθεσης έχει ως εξής: το 1998 η Fereshta Ludin, μουσουλμανικής πίστεως Γερμανίδα υπήκοος, αιτήθηκε την πρόσληψή της ως εκπαιδευτικού σε σχολεία πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης του κρατιδίου της Βάδης-Βυτεμβέργης. Στα πλαίσια συνέντευξής της ενώπιον αρμόδιας σχολικής επιτροπής δήλωσε τη βούλησή της να εξακολουθήσει να φοράει την μαντίλα της κατά την εκτέλεση των καθηκόντων της. Το γεγονός αυτό αποτέλεσε αιτία να απορριφθεί η αίτησή της από την Ανώτατη Σχολική Υπηρεσία υπό την αιτιολογία της ακαταλληλότητας για την πλήρωση της θέσης. Θεωρήθηκε δε ότι η μαντίλα δεν είναι μόνο θρησκευτικό, αλλά και πολιτικό σύμβολο και ότι η αντικειμενική επίδραση της πολιτιστικής αποσύνθεσης που συνδέεται αυτή δεν μπορεί να συμβιβαστεί με την απαίτηση της κρατικής ουδετερότητας. Κατά της απόρριψης της αίτησής της η Ludin προέβαλε ένσταση υποστηρίζοντας ότι η χρήση της μαντίλας δεν αποτελεί μόνο χαρακτηριστικό της προσωπικότητάς της, αλλά και έκφραση των θρησκευτικών της πεποιθήσεων και ως εκ τούτου η απόρριψή της παραβιάζει τις παραγράφους 1 και 2 του άρθρου 4 του Θεμελιώδους Νόμου. Παρόλα αυτά η ένσταση της Ludin απορρίφθηκε και αυτή προσέφυγε στα γερμανικά Δικαστήρια δηλώνοντας παράλληλα και χαρακτηριστικά στο γερμανικό Τύπο: *«Πώς μπορώ να διδάξω τη χειραφέτηση και την ανεκτικότητα, όταν η ίδια αισθάνομαι καταπιεσμένη;»¹⁴⁴*.

Το πρωτοβάθμιο Διοικητικό Δικαστήριο της Στουτγάρδης, το δευτεροβάθμιο Διοικητικό Δικαστήριο του κρατιδίου της Βάδης-Βυτεμβέργης, καθώς και το Ομοσπονδιακό Διοικητικό Δικαστήριο απέρριψαν την προσφυγή της υπό την αιτιολογία ότι η θρησκευτική ελευθερία της αντιτάσσεται στην υποχρέωση ουδετερότητας του κράτους, καθώς και στα δικαιώματα των μαθητών και των γονέων τους.

Ωστόσο, όταν η υπόθεση έφτασε ενώπιον του ΟΣΔ, το Δικαστήριο έκανε δεκτή την προσφυγή της Ludin. Το ΟΣΔ ερμηνεύοντας το άρθρο 33 παράγραφος 2 του ΘΝ, που καθιερώνει την ίση πρόσβαση των Γερμανών πολιτών στο δημόσιο, έκρινε ότι ο νομοθέτης στα πλαίσια της διακριτής του ευχέρειας δύναται να θέσει κριτήρια επιλογής, πλην όμως αυτά δεν μπορούν να

¹⁴² Βλ. BVerfGE, 94.83, 25.8.1993 · Βλ. Χ. Δεληγιάννη-Δημητράκου, *Η περιβολή της ισλαμικής μαντίλας στο δημόσιο σχολείο: μια δικαιοπολιτική προσέγγιση*, ο.π., 802

¹⁴³ BVerfGE BvR 1436/02, 24.09.2003

¹⁴⁴ Βλ. *German States Move To Enact Headscarf Bans*, Deutsche Welle, από: <https://www.dw.com/en/german-states-move-to-enact-headscarf-bans/a-978888>, (τ.π. 03.10.2022)

έρχονται σε αντίθεση με θεμελιώδη συνταγματικά δικαιώματα και ελευθερίες. Η περιβολή με την ισλαμική μαντίλα εμπίπτει στο προστατευτικό πεδίο της θρησκευτικής ελευθερίας, όπως αυτή κατοχυρώνεται στις παραγράφους 1 και 2 του άρθρου 4 του ΘΝ, και δύναται να περιοριστεί μόνο αν έλθει σε σύγκρουση με έννομα αγαθά συνταγματικά κατοχυρωμένα ή με συνταγματικά δικαιώματα τρίτων¹⁴⁵.

Εν προκειμένω, το Δικαστήριο αρχικά εξέτασε αν η περιβολή δασκάλας με την ισλαμική μαντίλα έρχεται σε προφανή αντίθεση με την θρησκευτική ουδετερότητα που οφείλει να επιδεικνύει το κράτος. Το γερμανικό κράτος παρότι δεν υιοθετεί το μοντέλο του απόλυτου διαχωρισμού εκκλησίας και κράτους κατά το γαλλικό πρότυπο, είναι ένα κράτος θρησκευτικά ουδέτερο. Η θρησκευτική ουδετερότητα κατοχυρώνεται στα άρθρα 4 παρ. 1, 3 παρ. 3 εδ. 1, 33 παρ. 3 του ΘΝ και επιβάλλει στο κράτος να αντιμετωπίζει κατά τρόπο ισότιμο και χωρίς προκαταλήψεις όλες τις θρησκευτικές πεποιθήσεις, απέχοντας από την ταύτιση με συγκεκριμένη πίστη¹⁴⁶. Λαμβάνοντας υπόψη τα παραπάνω το δικαστήριο επεσήμανε ότι οι θρησκευτικές πεποιθήσεις ενός δασκάλου, οι οποίες εκδηλώνονται με την περιβολή με θρησκευτικά σύμβολα, δεν αντιτίθενται στην υποχρέωση του κράτους να παραμένει θρησκευτικά ουδέτερο. Ωστόσο, διαφορετική θα ήταν η κρίση, αν τίθετο ζήτημα προσηλυτισμού των μαθητών ή αν το ίδιο το κράτος επέβαλε την ανάρτηση θρησκευτικών συμβόλων στις σχολικές αίθουσες¹⁴⁷.

Στη συνέχεια, εξέτασε τη σύγκρουση μεταξύ, αφενός, του δικαιώματος της δασκάλας να εκδηλώνει τις πεποιθήσεις της φορώντας σύμβολο της πίστεώς της εντός του σχολικού περιβάλλοντος και, αφετέρου, του φυσικού δικαιώματος των γονέων να καθορίζουν την ανατροφή των τέκνων τους, το οποίο κατοχυρώνεται στο άρθρο 6 παρ. 1 εδ. 1 του ΘΝ. Εξετάζοντας τα παραπάνω το Δικαστήριο έκρινε πως το δικαίωμα των γονέων να μεριμνούν για την ανατροφή των παιδιών τους δεν είναι αποκλειστικό και απόλυτο, αλλά περιορίζεται από την αρμοδιότητα του κράτους να εποπτεύει το εκπαιδευτικό σύστημα σύμφωνα με το άρθρο 7 παρ. 1 του ΘΝ¹⁴⁸.

Τέλος, το Δικαστήριο ερεύνησε τη σύγκρουση με την αρνητική διάσταση της θρησκευτικής ελευθερίας των μαθητών. Το δικαστήριο στο ζήτημα αυτό επεσήμανε ότι σε μια ανοικτή φιλελεύθερη κοινωνία δεν είναι δυνατόν να απαλλαγεί κανείς από την επιρροή των πεποιθήσεων τρίτων, ωστόσο ειδικά εν προκειμένω ο δημόσιος και υποχρεωτικός χαρακτήρας της εκπαίδευσης και η ανηλικότητα των μαθητών θα πρέπει να συνεκτιμηθούν για την πρακτική εναρμόνιση των δύο δικαιωμάτων¹⁴⁹.

Λαμβάνοντας υπόψη όλα τα παραπάνω, το δικαστήριο κατέληξε στην κρίση ότι η άρνηση πρόσληψης υποψηφίου για λόγους που αφορούν την εκδήλωση των θρησκευτικών του πεποιθήσεων, η οποία δεν στηρίζεται σε νόμο του κρατιδίου είναι αντισυνταγματική. Επομένως, οι εκπαιδευτικοί δύνανται κατ' αρχήν να φορούν διακριτικά με τα οποία εκδηλώνουν την πίστη τους, χωρίς αυτό να έρχεται σε αντίθεση με τις αξίες του Θεμελιώδους Νόμου, ωστόσο τα επιμέρους κρατίδια είναι ελεύθερα να θεσπίζουν απαγορεύσεις στην περιοχή της δικαιοδοσίας τους, εφόσον κρίνουν αυτό σκόπιμο.

Με την απόφασή του αυτή το ΟΣΔ αναγνώρισε ευρεία διακριτική ευχέρεια στο νομοθέτη των κρατιδίων να περιορίσει ένα δικαίωμα κατοχυρωμένο ανεπιφύλακτα στο Θεμελιώδη Νόμο και παρείχε στα κρατίδια δυνατότητα διαμόρφωσης των σχετικών κανόνων κατόπιν ειδικής στάθμισης των υπό σύγκρουση συνταγματικών δικαιωμάτων. Το ευρύ ωστόσο περιθώριο

¹⁴⁵ Α.Τράντα, *Η ισλαμική μαντίλα*, ΔτΑ, 30/2006, σ. 571

¹⁴⁶ Α.Τράντα, *Η ισλαμική μαντίλα*, ο.π., σ. 572

¹⁴⁷ BVerfGE BvR 1436/02, 24.09.2003 §43-44

¹⁴⁸ BVerfGE BvR 1436/02, ο.π. §45-47

¹⁴⁹ BVerfGE BvR 1436/02, ο.π. §46

εκτίμησης και η απουσία ενιαίας επίλυσης του ζητήματος ανέδειξε σημαντικές διαφορές μεταξύ των κρατιδίων και ενέτεινε το πρόβλημα.

Για το λόγο αυτό, το ΟΣΔ σε πρόσφατη απόφασή του, που δημοσιεύτηκε στις 27 Ιανουαρίου του 2015, ανέτρεψε τη στάση που είχε υιοθετήσει για τις ισλαμικές μαντίλες του εκπαιδευτικού προσωπικού και περιόρισε την ευρεία διακριτική ευχέρεια που είχε αναγνωρίσει στο νομοθέτη των κρατιδίων με την απόφαση του 2003, ερμηνεύοντας ευρύτερα το συνταγματικά κατοχυρωμένο δικαίωμα της θρησκευτικής ελευθερίας και αντικατοπτρίζοντας την πραγματικότητα μιας πλουραλιστικής κοινωνίας¹⁵⁰.

Σύμφωνα με τα πραγματικά περιστατικά της υπόθεσης, ο νομοθέτης του κρατιδίου της Βόρειας Ρηνανίας Βεστφαλίας, στον απόηχο της απόφασης Ludin, εισήγαγε μια αναθεωρημένη διάταξη στον εκπαιδευτικό κώδικα σύμφωνα με την οποία στο σχολείο, οι εκπαιδευτικοί δεν μπορούν να εκφράζουν δημοσίως απόψεις πολιτικής, θρησκευτικής, ιδεολογικής ή παρόμοιας φύσης, οι οποίες ενδέχεται να θέσουν σε κίνδυνο ή να επηρεάσουν την ουδετερότητα του ομόσπονδου κρατιδίου έναντι των μαθητών και των γονέων ή να θέσουν σε κίνδυνο ή να διαταράξουν την πολιτική, θρησκευτική και ιδεολογική ειρήνη στο σχολείο. Η εν λόγω ρύθμιση σύμφωνα με το άρθρο 58 του νόμου ίσχυε όχι μόνο για τους εκπαιδευτικούς, αλλά για το σύνολο του εκπαιδευτικού προσωπικού, συμπεριλαμβανομένων και των κοινωνικών λειτουργών, που απασχολούνται από το ομόσπονδο κρατίδιο.

Μετά την ως άνω απαγόρευση, δύο μουσουλμανικής πίστεως εργαζόμενες με σχέση ιδιωτικού δικαίου σε δημόσια σχολεία του κρατιδίου της Βόρειας Ρηνανίας Βεστφαλίας υποχρεώθηκαν να αφαιρέσουν τις μαντίλες τους κατά την άσκηση των καθηκόντων τους. Η πρώτη εξ αυτών εργαζόμενη ως κοινωνική λειτουργός αντικατέστησε της μαντίλα της από μάλλινο σκούφο και ψηλό γιακά, που κάλυπτε το λαιμό της, ενδυμασία όμως που θεωρήθηκε εξίσου ακατάλληλη, ενώ η δεύτερη εξ αυτών αρνήθηκε εξ αρχής να αφαιρέσει την μαντίλα της γεγονός που οδήγησε στην από μέρους του σχολείου καταγγελία της σύμβασης εργασίας της. Οι δύο γυναίκες προσέφυγαν αρχικά ενώπιον των εργατικών Δικαστηρίων, προσβάλλοντας η μεν πρώτη εξ αυτών την προειδοποίηση που της κοινοποιήθηκε από το σχολείο σύμφωνα με την οποία η περιβολή με σκούφο εξακολουθούσε να παραβιάζει τη νομοθετική απαγόρευση, η δε δεύτερη την καταγγελία της σύμβασης εργασίας της. Τα εργατικά Δικαστήρια απέρριψαν τις αγωγές των δυο γυναικών, οι οποίες στη συνέχεια στράφηκαν ενώπιον του ΟΣΔ¹⁵¹.

Επί του ζητήματος το ΟΣΔ ερμηνεύοντας τη σημασία που αποδίδουν οι προσφεύγουσες στη μαντίλα, όπως και στην υπόθεση Ludin, έκρινε ότι η περιβολή με αυτή εμπίπτει στο προστατευτικό πεδίο του άρθρου 4 του ΘΝ, που κατοχυρώνει τη θρησκευτική ελευθερία. Το Συνταγματικό Δικαστήριο, ωστόσο, επεσήμανε ότι δύνανται να τεθούν περιορισμοί στο δικαίωμα εκδήλωσης των θρησκευτικών πεποιθήσεων με σκοπό την προστασία της αρνητικής διάστασης της θρησκευτικής ελευθερίας των μαθητών, του δικαιώματος των γονέων να μεριμνούν για την ανατροφή των παιδιών τους, καθώς και προς διαφύλαξη της κρατικής θρησκευτικής ουδετερότητας.

Ωστόσο, εν προκειμένω, έκρινε ότι μόνο ο αφηρημένη δυνατότητα διατάραξης της σχολικής ειρήνης και της ουδετερότητας του κράτους δεν είναι πρόσφορη και κατά συνέπεια αναλογική της απαγόρευσης εκδήλωσης των θρησκευτικών πεποιθήσεων του εκπαιδευτικού προσωπικού, ιδίως όταν η εκδήλωση αυτή συνιστά θρησκευτικό καθήκον που γίνεται, έστω και

¹⁵⁰ BVerfGE, 1 BvR 471/10, 27.1.2015

¹⁵¹ Βλ. Δ. Γούλα, *Οι διακρίσεις λόγω θρησκευτικών συμβόλων στον χώρο εργασίας*, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2019, σ. 55-58

υποκειμενικά, αντιληπτό ως επιτακτικό. Για την θέσπιση μιας τέτοιας απαγόρευσης ισχύουσας στο σύνολο της επικράτειας του κρατιδίου απαιτείται η ύπαρξη ειδικού και επαρκώς συγκεκριμένου κινδύνου¹⁵². Αλλά ακόμα και στην περίπτωση που αναγνωριστεί τέτοιος κίνδυνος, η μετάθεση του εκπαιδευτικού θα πρέπει να προηγείται της απαίτησης να αφαιρέσει το σύμβολο της πίστης του. Λαμβάνοντας υπόψη τα παραπάνω και αφού αξιοποίησε την πρακτική της εναρμόνισης μεταξύ των υπό σύγκρουση συνταγματικώς κατοχυρωμένων δικαιωμάτων, το Δικαστήριο κατέληξε στην κρίση ότι το άρθρο 57 παρ. 4 στοιχείο 3 του σχολικού νόμου του κρατιδίου της Βόρειας Ρηνανίας Βεστφαλίας συνιστά δυσανάλογο περιορισμό του *forum externum* της θρησκευτικής ελευθερίας των εκπαιδευτικών και ως εκ τούτου είναι αντισυνταγματικό.

Συνοψίζοντας, από το σύνολο των αποφάσεων που εκτέθηκαν παρατηρούμε ότι η Γερμανία προσεγγίζει φιλελεύθερα το ζήτημα των θρησκευτικών συμβόλων που φέρουν οι μαθητές, ενώ ήδη από το 1995 έχει αναγνωρίσει την ασυμβατότητα της κανονιστικώς επιβαλλόμενης ανάρτησης θρησκευτικών συμβόλων στους χώρους εκπαίδευσης με τον θρησκευτικά ουδέτερο χαρακτήρα του κράτους. Ωστόσο, η στάση του κράτους απέναντι στα θρησκευτικά σύμβολα που φέρουν οι εκπαιδευτικοί δεν είναι απολύτως σαφής. Το ΟΣΔ τάσσεται υπέρ της «ανοιχτής ουδετερότητας» του κράτους και του σχολείου μη απαιτώντας από τους εκπαιδευτικούς να επιδεικνύουν θρησκευτικά απαθή εικόνα¹⁵³. Ωστόσο η αναγνώριση στο νομοθέτη των κρατιδίων της δυνατότητας να θέτει περιορισμούς σε ένα ανεπιφύλακτα συνταγματικά κατοχυρωμένο δικαίωμα οδηγεί σε δυσανάλογες και ανεπιεικείς λύσεις. Ο νομοθέτης των κρατιδίων επηρεασμένος έντονα από τις πολιτιστικές παραδόσεις και την τοπική πολιτική επιλέγει συχνά να περιορίσει με πρωτοβουλία του το δικαίωμα των εκπαιδευτικών να φέρουν θρησκευτικά σύμβολα κατά την άσκηση των καθηκόντων τους, χωρίς ωστόσο να προκύπτουν υπαρκτές συγκρούσεις και κίνδυνοι για δικαιώματα τρίτων¹⁵⁴. Τέτοιες νομοθετικές πρωτοβουλίες παραβλέπουν την ανεπιφύλακτη συνταγματική κατοχύρωση της θρησκευτικής ελευθερίας και εξακολουθούν να εγείρουν εντάσεις, παρ' ότι η απόφαση του ΟΣΔ του 2015 κινούμενη σε ακόμα πιο φιλελεύθερη βάση επεδίωξε να τις περιορίσει.

a. Μεγάλη Βρετανία

Στη Μεγάλη Βρετανία δεν εφαρμόζεται το μοντέλο αυστηρού χωρισμού εκκλησίας και κράτους και αναγνωρίζεται ως επίσημη κρατική θρησκεία η Αγγλικανική Εκκλησία¹⁵⁵. Το γεγονός αυτό δεν επηρεάζει τη στάση του κράτους απέναντι στις θρησκευτικές μειονότητες, δοθέντος ότι η χώρα υιοθετεί παραδοσιακά πολιτικές ανεκτικότητας και σεβασμού του διαφορετικού με στόχο την πολυπολιτισμικότητα και την «κοινωνική ένταξη»¹⁵⁶. Η θρησκευτική ελευθερία σε επίπεδο εσωτερικού δικαίου προστατεύεται με την Human Rights Act του 1998, σύμφωνα με την οποία οι ατομικές ελευθερίες που προστατεύονται από την ΕΣΔΑ, συμπεριλαμβανομένης και της θρησκευτικής ελευθερίας του άρθρου 9 της Σύμβασης, πρέπει να

¹⁵² BVerfGE, 1 BvR 471/10, 27.1.2015, B § 77-83

¹⁵³ Σε αντίθεση με το γαλλικό πρότυπο και την «απόλυτη ουδετερότητα», όπου απαγορεύεται στους εκπαιδευτικούς οποιαδήποτε έκφραση των θρησκευτικών τους απόψεων ή η περιβολή θρησκευτικών συμβόλων στο χώρο του σχολείου, βλ. Α. Τράντα, «Η ισλαμική μαντίλα. Παρουσίαση και σχολιασμός του Γερμανικού Ομοσπονδιακού Δικαστηρίου», ο.π., σ. 572.

¹⁵⁴ βλ. L. Barnett, *Freedom of Religion and Religious Symbols in the Public Sphere* ο.π., σ. 10

¹⁵⁵ βλ. λεπτομέρειες σε Κ. Παπαγεωργίου, *Εκκλησιαστικό Δίκαιο, Θεωρία και Νομολογία*, εκδ. Μπαρμπουνάκη, 2013, σ. 115-116

¹⁵⁶ βλ. L. Barnett, *Freedom of Religion and Religious Symbols in the Public Sphere (Background paper)*, ο.π., σ. 8

λαμβάνονται ιδιαίτερα υπόψη και μπορούν να αποτελούν αντικείμενο επίκλησης ενώπιον των βρετανικών Δικαστηρίων¹⁵⁷.

Ειδικά για τους χώρους εκπαίδευσης, από την έναρξη ισχύος του Νόμου περί Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων του 1998, το 2000, τα κρατικά σχολεία ως δημόσιες αρχές έχουν υποχρέωση να συμμορφώνονται με την ΕΣΔΑ, συμπεριλαμβανομένου και του δικαιώματος εκδήλωσης της θρησκείας και των πεποιθήσεων. Επομένως, τα κρατικά σχολεία οφείλουν να σέβονται τη θρησκευτική και πολιτιστική ποικιλομορφία των μαθητών τους, ιδίως δε κατά τη χάραξη πολιτικών ομοιόμορφης ενδυμασίας¹⁵⁸.

Στην πράξη η στάθμιση, στην οποία καλούνται να προβούν τα σχολεία μεταξύ της νομικής τους υποχρέωσης να μεριμνούν για την έκφραση της πολιτιστικής και θρησκευτικής ποικιλομορφίας και της υποχρέωσής τους να διατηρούν τη συνοχή και να προστατεύουν τα παιδιά από θρησκευτικές και κοινωνικές πιέσεις, είναι συχνά που προκαλεί δικαστικές διαμάχες και συζητήσεις¹⁵⁹. Επομένως, αιτία των συγκρούσεων στη Μεγάλη Βρετανία δεν συνιστά τόσο η περιβολή με θρησκευτικά σύμβολα εντός των σχολικών αιθουσών, η οποία κατ' αρχήν δεν είναι απαγορευμένη, όσο οι πολιτικές για τις σχολικές στολές που υιοθετούν τα επιμέρους σχολικά ιδρύματα.

Ιστορικά, οι στολές συνιστούν μέρος της βρετανικής σχολικής πραγματικότητας, ήδη από το 16^ο αιώνα, ωστόσο δεν επιβάλλονται νομοθετικά, αλλά επαφίεται στην κρίση των οργάνων διοίκησης των σχολείων η υιοθέτηση ομοιόμορφης σχολικής ενδυμασίας, καθώς και η χάραξη της πολιτικής εφαρμογής της¹⁶⁰. Στο πλαίσιο αυτό, τα αρμόδια σχολικά όργανα διαβουλεύονται με θρησκευτικούς ηγέτες για να διασφαλίσουν ότι μια συγκεκριμένη στολή είναι κατάλληλη για τους μαθητές που φοιτούν στο σχολείο και εντάσσονται σε θρησκευτικές κοινότητες. Ωστόσο, αυτό δεν αρκεί για να εξαλείψει πλήρως τις εντάσεις, αφού απουσία σαφών κατευθυντήριων γραμμών από την κυβέρνηση, τα διάφορα σχολεία παίρνουν διαφορετικές θέσεις σχετικά με τη χρήση θρησκευτικής ενδυμασίας και θρησκευτικών συμβόλων, γεγονός που αμβλύνει τις διαφορές μεταξύ των θρησκευτικών ομάδων και ανοίγει το δρόμο προς τα βρετανικά Δικαστήρια.

Τα βρετανικά Δικαστήρια έχουν κρίνει ότι οι μουσουλμανικές μαντίλες και τα τουρμπάνια των Σίχ επιτρέπονται στις σχολικές αίθουσες μετά από απόφαση της Βουλής των Λόρδων του 1983¹⁶¹. Ωστόσο, στις περιπτώσεις πιο συντηρητικών ενδυμάτων, που δεν περιορίζονται μόνο στην κάλυψη του κεφαλιού, ή αντικειμένων που δεν συνιστούν εμφανώς σύμβολα πίστης, τα Δικαστήρια δεν είναι το ίδιο διαλλακτικά και επικυρώνουν τις σχολικές αποφάσεις αποκλεισμού. Ενδεικτικά τα δικαστήρια έχουν επικυρώσει αποφάσεις σχολείων που δεν επιτρέπουν στους μαθητές να φορούν jilbab, niqab¹⁶² ή δακτυλίδια αγνότητας. Χαρακτηριστικές ανάμεσά τους είναι οι υποθέσεις *Begum* και *Playfoot*.

¹⁵⁷ Βλ. άρθρο 13 HRA

¹⁵⁸ Βλ. άρθρο 6 παρ. 1 του HRA που προβλέπει ότι είναι παράνομο για μια δημόσια αρχή να ενεργεί κατά τρόπο που είναι ασυμβίβαστος με ένα δικαίωμα της Σύμβασης, κατά λέξη: «*It is unlawful for a public authority to act in a way which is incompatible with a Convention right.*» · Βλ. Βλ. L. Barnett, *Freedom of Religion and Religious Symbols in the Public Sphere* (Background paper), Publication No. 2011-60-E, 25 July 2011, Library of Parliament, [Ottawa, Ont.], 2013, σ. 8

¹⁵⁹ Βλ. S. Bacquet, *Manifestation of Belief and Religious Symbols at Schools: Setting Boundaries in English Courts*, University of Westminster School of Law Research Paper No. 09-12, Religion and Human Rights, Vol. 4, pp. 121-135, 2009 από: <http://ssrn.com/abstract=1470797>, (τ.π. 30.09.2022)

¹⁶⁰ Πρακτική σύμφωνη με το άρθρο 21 του Εκπαιδευτικού Νομού, όπως τροποποιήθηκε από το άρθρο 38 του Education and Inspections Act 2006), το οποίο αναθέτει την ευθύνη για τη συμπεριφορά του σχολείου στο διοικητικό όργανο.

¹⁶¹ Βλ. UKHL, *Mandla v. Dowell Lee*, 1983

¹⁶² Βλ. EWHC, *R, on the Application of X (by her Father and Litigation Friend) v The Headteacher of Y School and the Governors of Y School*, 2007

Στην υπόθεση *R (on the application of Begum (by her litigation friend, Rahman) v. Headteacher and Governors of Denbigh High School*¹⁶³, η προσφεύγουσα Shabina Begum ισχυρίστηκε ότι η διοίκηση του Λυκείου, που φοιτούσε, απαγορεύοντάς της να παρεκκλίνει από τον ενδυματολογικό κώδικα φορώντας jilbab, περιόρισε αδικαιολόγητα το δικαίωμά της να εκδηλώνει τη θρησκεία της, όπως κατοχυρώνεται στο άρθρο 9 της ΕΣΔΑ και την απέκλεισε από το σχολείο παραβιάζοντας το δικαίωμά της στην εκπαίδευση, σύμφωνα με το άρθρο 2 του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου της Σύμβασης.

Σύμφωνα με τα πραγματικά περιστατικά της υπόθεσης το σχολείο Denbigh High School απαρτιζόμενο σε ποσοστό 79% από μαθητές μουσουλμανικής πίστεως είχε υιοθετήσει, σχολικές στολές προς εξυπηρέτηση, κατά τους ισχυρισμούς της διευθύντριας, των αναγκών μιας ετερόκλητης κοινότητας και με σκοπό την προώθηση μιας θετικής αίσθησης κοινοτικής ταυτότητας και την αποφυγή έκδηλων ανισοτήτων πλούτου και στυλ¹⁶⁴. Όταν το 1993 το σχολείο όρισε μια ομάδα εργασίας για να επανεξετάσει τον ενδυματολογικό κώδικα, από κοινού διευθυντές, γονείς, μαθητές, προσωπικό και τους ιμάμηδες των τριών τοπικών τζαμιών κατέληξαν σε τρεις επιλογές στολής. Μία από αυτές ήταν ένα πακιστανικό σαλβάρι, το shalwar kameeze¹⁶⁵. Παρ' ότι αρχικώς δεν προβλήθηκαν αντιρρήσεις, το 2002 η μαθήτρια Shabina Begum, μετά από δύο έτη φοίτησής της στο σχολείο, ζήτησε να της επιτραπεί να φοράει το jilbab αντί της προβλεπόμενης σχολικής στολής, διότι κατά τους ισχυρισμούς της ήταν ακατάλληλη και μη σύμφωνη με της επιταγές της Sharia. Το σχολείο απέρριψε το αίτημά της και η μαθήτρια εκπροσωπούμενη από τον αδερφό της προσέφυγε στο High Court of Justice, το οποίο απέρριψε την αίτησή της και στη συνέχεια προσέφυγε ενώπιον στο Court of Appeal, το οποίο και δέχτηκε την προσφυγή της. Το σχολείο άσκησε αναίρεση και τελικά επιλήφθηκε της υπόθεσης το House of Lords¹⁶⁶.

Το Δικαστήριο προβαίνοντας σε ερμηνεία του άρθρου 9 της ΕΣΔΑ επεσήμανε ότι το δικαίωμα του ατόμου να έχει θρησκευτικές πεποιθήσεις είναι απόλυτο, ενώ το δικαίωμά του να τις εκδηλώνει δημόσια προστατεύεται μεν, όχι όμως σε κάθε χώρο και κάθε χρονική στιγμή¹⁶⁷. Τρία από τα πέντε μέλη του Δικαστηρίου έκριναν ότι ειδικά στην περίπτωση της Begum δεν υπήρχε περιορισμός του δικαιώματος της να εκφράζει δημόσια τις θρησκευτικές της πεποιθήσεις, διότι η σχολική ενδυμασία, όπως είχε διαμορφωθεί αρμοδίως από το σχολείο, εκπλήρωνε το θεμιτό σκοπό της προστασίας των δικαιωμάτων των μαθητών και της διαφύλαξης της σχολικής ειρήνης. Στην κρίση του Δικαστηρίου συνέβαλε και το γεγονός ότι η προσφεύγουσα επί δύο φοιτούσε στο σχολείο χωρίς να διατυπώσει αντιρρήσεις για τους σχολικούς κανονισμούς, ενώ σε κάθε περίπτωση διατηρούσε το δικαίωμά της να φοιτήσει σε άλλο σχολείο της περιοχής, όπου το jilbab δεν αποτελούσε απαγορευμένο ένδυμα¹⁶⁸. Τα υπόλοιπα δύο μέλη του Δικαστηρίου, έκριναν ότι υπήρχε περιορισμός της θρησκευτικής ελευθερίας της μαθήτριας, ωστόσο αυτός ήταν δικαιολογημένος, διότι συνδεόταν με την ανάγκη προστασίας των δικαιωμάτων των υπόλοιπων μαθητριών, οι οποίες δεν επιθυμούσαν να υποστούν πιέσεις στο ζήτημα της ενδυμασίας¹⁶⁹.

¹⁶³ UKHL, *R (on the application of Begum (by her litigation friend, Rahman)) v. Headteacher and Governors of Denbigh High School*, 2006

¹⁶⁴ Βλ. ισχυρισμούς της διευθύντριας UKHL, *R (on the application of Begum (by her litigation friend, Rahman)) v. Headteacher and Governors of Denbigh High School*, 2006 § 6

¹⁶⁵ Το shalwar kameeze αποτελούσε ένα συνδυασμό του kameeze, ενός αμάνικου φορέματος που μοιάζει με φόρεμα με τετράγωνη λαιμόκοψη, με το shalwar, ενός φαρδύ παντελονιού που στενεύει στους αστραγάλους.

¹⁶⁶ Βλ. E. Howard, *Law and Wearing of Religious Symbols*, ο.π., σ. 66-68

¹⁶⁷ UKHL, *R (Begum) v. Headteacher and Governors of Denbigh High School*, ό.π., §25 – 34, 50, 86 -89

¹⁶⁸ UKHL, *R (Begum) v. Headteacher and Governors of Denbigh High School*, ό.π., §89.

¹⁶⁹ Βλ. Χ. Δελιγιάννη-Δημητράκου, *Η περιβολή της ισλαμικής μαντίλας στο δημόσιο σχολείο: μια δικαιολογητική προσέγγιση*, Θεωρία και Πράξη Διοικητικού Δικαίου, 7/2009, σ. 807

Όμοια το High Court επικύρωσε σχολικό περιορισμό και στην υπόθεση R (on the application of Playfoot) v Millais School Governing Body¹⁷⁰. Στην εν λόγω υπόθεση η προσφεύγουσα μαθήτρια, Lydia Playfoot, ισχυρίστηκε ότι ο σχολικός κανονισμός ομοιόμορφης ενδυμασίας, όπως είχε τεθεί από το σχολείο που φοιτούσε, της απαγόρευε να φοράει δακτυλίδι αγνότητας («purity ring») και ως εκ τούτου παραβίαζε το δικαίωμά της να εκδηλώνει ελεύθερα τις πεποιθήσεις της και συνιστούσε παράνομη διάκριση εις βάρος της ως χριστιανής, κατά παράβαση των άρθρων 9 και 14 της Σύμβασης.

Σύμφωνα με τα πραγματικά περιστατικά της υπόθεσης το Millais School ήταν ένα μη θρησκευτικό σχολείο δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, όπου η πολιτική ομοιόμορφης σχολικής ενδυμασίας απαγόρευε τα κοσμήματα. Η προσφεύγουσα αρνούμενη να συμμορφωθεί με την πολιτική του σχολείου προσέφυγε αρχικά ενώπιον του σχολικού Διοικητικού Συμβουλίου διεκδικώντας το δικαίωμά της να φοράει δακτυλίδι αγνότητας εντός του χώρου του σχολείου. Το Διοικητικό Συμβούλιο απέρριψε το αίτημα εξαίρεσής της από την πολιτική ομοιόμορφης ενδυμασίας και τελικά η υπόθεση οδηγήθηκε ενώπιον του High Court.

Το Δικαστήριο, αφού έλαβε υπόψη τα πραγματικά περιστατικά, έκρινε ότι η πολιτική σχεδιασμού των στολών έχει ανατεθεί εκ του νόμου στα σχολεία και ως εκ τούτου στην προκειμένη περίπτωση νομίμως το σχολείο της προσφεύγουσας απαγόρευσε τη χρήση κοσμημάτων από τους μαθητές στους σχολικούς χώρους. Κατά την άσκηση δε της νόμιμης αρμοδιότητάς του, το σχολείο εξυπηρέτησε το θεμιτό σκοπό της ελαχιστοποίησης των κοινωνικών πιέσεων και ανισοτήτων που ενδέχεται να προκύψουν από αντικείμενα που επιδεικνύουν πλούτο και ως εκ τούτου δεν παραβίασε τα δικαιώματα της προσφεύγουσας¹⁷¹. Επιπλέον, το Δικαστήριο εκτίμησε ότι η χρήση του δακτυλιδιού δεν συνδέεται με την πίστη στην αγνότητα πριν από το γάμο και δεν αποτελεί απαίτηση της χριστιανικής πίστης προστατευόμενη από το άρθρο 9 της Σύμβασης¹⁷². Στους ισχυρισμούς της προσφεύγουσας περί παραβίασης της απαγόρευσης των διακρίσεων, όπως κατοχυρώνεται στο άρθρο 14 της Σύμβασης, το Δικαστήριο αντέτεινε ότι οι περιορισμοί τέθηκαν σε ισότιμη βάση και ως εκ τούτου δεν εισήγαν αθέμιτη διάκριση σε βάρος της ως χριστιανής. Λαμβάνοντας υπόψη όλα τα παραπάνω το Δικαστήριο απέρριψε την αίτηση και επικύρωσε το σχολικό περιορισμό.

Στον απόηχο των ως άνω αποφάσεων που επικύρωσαν του σχολικούς περιορισμούς και μετά τη ψήφιση του Νόμου περί Ισότητας του 2010¹⁷³, το Υπουργείο Παιδείας της Βρετανίας, το Μάιο του 2014, εξέδωσε κατευθυντήριες οδηγίες απευθυνόμενες στους διευθυντές, το προσωπικό, τα διοικητικά όργανα των σχολείων και τις τοπικές αρχές, με τις οποίες διευκρίνιζε ότι ο Νόμος περί Ισότητας εισάγει γενική απαίτηση απαγόρευσης των διακρίσεων στη μεταχείριση των μαθητών. Επομένως, κατά τη λήψη αποφάσεων σχετικά με την πολιτική της στολής, το αρμόδιο διοικητικό όργανο ενός σχολείου οφείλει να υιοθετεί γενικές πολιτικές, οι οποίες δεν εισάγουν διακρίσεις λόγω φυλής, θρησκείας ή πεποιθήσεων, φύλου, αναπηρίας, αλλαγής φύλου ή σεξουαλικού προσανατολισμού, σεβόμενο τις απαιτήσεις του Νόμου περί Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων του 1998 και του Νόμου περί Ισότητας του 2010. Κατά λέξη απαιτείται από τα σχολεία «να είναι ευαίσθητα στις ανάγκες των διαφορετικών πολιτισμών, φυλών

¹⁷⁰ EWHC, R (on the application of Playfoot) v Millais School Governing Body, 2007

¹⁷¹ EWHC, R (on the application of Playfoot) v Millais School Governing Body, 2007, § 36

¹⁷² EWHC, R (on the application of Playfoot) v Millais School Governing Body, 2007, § 23, 24

¹⁷³ Βλ. The Equality Act 2010

και θρησκειών και να ενεργούν λογικά για την ικανοποίηση αυτών των αναγκών, χωρίς να θέτουν σε κίνδυνο σημαντικές σχολικές πολιτικές, όπως η σχολική ασφάλεια ή η πειθαρχία»¹⁷⁴.

Στις 19.11.2021 το Υπουργείο Παιδείας εξέδωσε νέες γενικές κατευθυντήριες οδηγίες για το ζήτημα των σχολικών ενδυμασιών, με τις οποίες επανέλαβε τα παραπάνω και ενθάρρυνε τα σχολεία να υιοθετήσουν πολιτικές που αφορούν τη σχολική στολή με σκοπό την εξάλειψη των διακρίσεων μεταξύ των μαθητών και την ενίσχυση της αίσθησης «του ανήκειν». Σύμφωνα με τις οδηγίες του 2021, εφόσον ορισμένες θρησκείες και πεποιθήσεις απαιτούν από τους πιστούς τους να συμμορφώνονται με συγκεκριμένο ενδυματολογικό κώδικα, αυτός κατ' αρχήν θα πρέπει να γίνεται σεβαστός στο πλαίσιο σχεδιασμού μιας πολιτικής για ομοιόμορφη σχολική ενδυμασία και το διοικητικό συμβούλιο θα πρέπει να ενεργεί λογικά μέσω διαβουλεύσεων και διαλόγου. Ωστόσο, το δικαίωμα ενός ατόμου να εκδηλώνει τη θρησκεία ή τις πεποιθήσεις του εντός του σχολικού χώρου, δύναται να περιοριστεί στη βάση της ομοιόμορφης πολιτικής στις περιπτώσεις που κατ' εκτίμηση του αρμόδιου διοικητικού συμβουλίου συντρέχουν σοβαροί λόγοι, όπως είναι η προώθηση της συνοχής ή η διασφάλιση της υγείας και ασφάλειας¹⁷⁵.

Καταλήγοντας, από την επισκόπηση των υποθέσεων που απασχόλησαν τα βρετανικά Δικαστήρια αναδεικνύεται ως πηγή αμφισβητήσεων και εντάσεων στη Μεγάλη Βρετανία όχι αυτή κάθε αυτή η νομοθετική απαγόρευση των θρησκευτικών συμβόλων στους χώρους εκπαίδευσης, διότι άλλωστε δεν υφίσταται τέτοια, αλλά οι πολιτικές ομοιόμορφης ενδυμασίας που υιοθετούν τα επιμέρους σχολικά ιδρύματα. Προς άρση των εντάσεων ήταν επιβεβλημένη η κρατική παρέμβαση, η οποία και τελικά επήλθε δια της πολιτικής των κατευθυντήριων γραμμών. Με τις κατευθυντήριες γραμμές που εξέδωσε το Υπουργείο Παιδείας το 2014 και το 2021 προκρίνεται η προστασία της θρησκευτικής έκφρασης των μαθητών, πλην όμως αναγνωρίζεται στα αρμόδια σχολικά όργανα η δυνατότητα θέσπισης δικαιολογημένων περιορισμών, οι οποίοι θα εκτιμώνται κατά περίπτωση. Το βρετανικό κράτος κατ' αυτόν τον τρόπο απέφυγε τη θέσπιση ενός γενικού και απόλυτου περιορισμού της εισόδου στο χώρο του σχολείου με διακριτικά θρησκευτικής ένταξης και παρέμεινε πιστό στις φιλελεύθερες προσεγγίσεις της ετερότητας¹⁷⁶ επιρρίπτοντας, ωστόσο, σημαντικό βάρος ευθύνης στα αρμόδια σχολικά όργανα.

¹⁷⁴ Βλ. Department of Education, *The Equality Act 2010 and schools Departmental advice for school leaders, school staff, governing bodies and local authorities*, 2014, από https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/315587/Equality_Act_Advice_Final.pdf, (τ.π. 6.10.2022)

¹⁷⁵ Βλ. Department of Education, *School uniforms Guidance*, 2021, από: <https://www.gov.uk/government/publications/school-uniform/school-uniforms>

¹⁷⁶ Βλ. για πολιτικές μεταχείρισης των μειονοτήτων στη Μεγάλη Βρετανία, W. Menski, *Immigration and multiculturalism in Britain: New issues in research and policy*, από: https://fid4sa-repository.ub.uni-heidelberg.de/270/1/Immigration_and_multiculturalism_in_Britain.pdf (τ.π 10.10.2022)

IV. Το ιδιότυπο ελληνικό παράδειγμα

Στην Ελλάδα, όπως ήδη αναλύσαμε στο Κεφάλαιο I, στο άρθρο 3 του Συντάγματος αναγνωρίζεται ως επικρατούσα θρησκεία η Ανατολική Ορθόδοξη Εκκλησία και ρυθμίζεται η οργάνωση των σχέσεων εκκλησίας-κράτους. Η διάταξη δεν έχει «εκκλησιοκεντρική» καταγωγή, αλλά εισήχθη στα ελληνικά Συντάγματα με πρωτοβουλία της Πολιτείας¹⁷⁷, με σκοπό να εξασφαλιστεί η παραίτηση της εκκλησίας από οποιαδήποτε ανάμειξη σε ζητήματα που άπτονταν της πολιτικής εξουσίας¹⁷⁸. Η Ορθόδοξη Εκκλησία της Ελλάδος υπήρξε καθ' όλη τη διάρκεια του 19^{ου} και 20^{ου} αιώνα μια εκκλησία υποταγμένη στο κράτος και την πολιτική εξουσία¹⁷⁹. Από το 1833¹⁸⁰ και μέχρι πρόσφατα, ήταν οργανωτικά εξαρτημένη από το κράτος, το οποίο κατάρτιζε και ψήφισε τον καταστατικό χάρτη της, και ως εκ τούτου πλήρως υποταγμένη στους εθνικούς στόχους της πολιτικής εξουσίας. Στο πλαίσιο αυτό, η Ορθόδοξη Εκκλησία της Ελλάδος δεν οργανώθηκε μόνο ως κρατικός θεσμός, αλλά ανέλαβε παράλληλα να συνδράμει και στην επίτευξη των εθνικών στόχων. Τα γεγονότα αυτά την οδήγησαν να συμπεριφέρεται «εκτός από Εκκλησία του κράτους και ως Εκκλησία του έθνους»¹⁸¹. Όπως χαρακτηριστικά επισημαίνει η Α. Παπαδοπούλου με το Σύνταγμα του 1844, κατά την κατάρτιση του οποίου η Εκκλησία της Ελλάδος υπέβαλε «γνώμη» για τη διαμόρφωση των διατάξεων που αφορούσαν τη Θρησκεία, δημιουργήθηκαν οι συνθήκες αλλοίωσης του ουδετερόθρησκου χαρακτήρα του κράτους και της ανάδειξης της Εκκλησίας σε παράγοντα την πολιτικής ζωής¹⁸².

Επομένως, η συνταγματική αναγνώριση της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας ως επικρατούσας στην Ελλάδα αναδεικνύει το σημαντικό ρόλο της Ορθοδοξίας στη διατήρηση και την πορεία του ελληνισμού και έχει κατ' αρχήν διαπιστωτικό περιεχόμενο, χωρίς βέβαια να στερείται παντελώς κανονιστικών συνεπειών, όπως είναι η οργάνωση των επίσημων αργιών και εορτών του κράτους. Σε κάθε περίπτωση ο όρος επικρατούσα στο άρθρο 3 του Σ δεν υπονοεί την επίσημη θρησκεία του κράτους, που χαίρει προνομιακής μεταχείρισης, αλλά μόνο την αριθμητικώς υπερέχουσα θρησκεία που ακολουθείται από την πλειοψηφία του πληθυσμού σε όλη την επικράτεια¹⁸³. Ως εκ τούτου, η συνταγματική αναγνώριση επικρατούσας θρησκείας δεν φαίνεται εκ πρώτης όψεως να σχετικοποιεί το δικαίωμα θρησκευτικής ελευθερίας και να είναι ασύμβατη με τον ουδετερόθρησκο χαρακτήρα του κράτους.

Ωστόσο, σε πραγματιστικό επίπεδο δεν μπορούμε να παραβλέψουμε ότι, στην ελληνική κοινωνική και νομική πραγματικότητα διαπιστώνονται πρακτικές προνομιακής μεταχείρισης της Ορθόδοξης Εκκλησίας, οι οποίες λειτουργούν σε βάρος των θρησκευτικών μειονοτήτων και θίγουν την θρησκευτική ελευθερία των πολιτών¹⁸⁴. Έτσι, παρότι το άρθρο 13 του ελληνικού Συντάγματος κατοχυρώνει τη θρησκευτική ελευθερία, η ιδιότητα του πολίτη συχνά και

¹⁷⁷ Βλ. Ε. Βενιζέλο, *Παρελθόν, παρόν και μέλλον των σχέσεων κράτους και εκκλησίας*, σε Παπαδοπούλου Λίνα (επιμ.), διπλό τεύχος – αφιέρωμα με τίτλο «Θρησκεία, Εκκλησία και Σύνταγμα», περιοδικό ΤΟ ΣΥΝΤΑΓΜΑ, τεύχος 1-2/2020, σ. 255

¹⁷⁸ Βλ. Α. Μανιτάκη, *Οι σχέσεις της εκκλησίας με το κράτος-έθνος*, Νεφέλη, 2000, σ. 39

¹⁷⁹ Βλ. Α. Μανιτάκη, ο.π., σ. 39

¹⁸⁰ Βλ. Βασιλικό Διάταγμα της 23^{ης} Ιουλίου/4^{ης} Αυγούστου του 1833

¹⁸¹ Βλ. Α. Μανιτάκη, *Η θρησκευτική ουδετερότητα του Συντάγματος και του κράτους*, σε Παπαδοπούλου Λίνα (επιμ.), διπλό τεύχος – αφιέρωμα με τίτλο «Θρησκεία, Εκκλησία και Σύνταγμα», περιοδικό ΤΟ ΣΥΝΤΑΓΜΑ, τεύχος 1-2/2020, σ. 293

¹⁸² Βλ. Α. Παπαδοπούλου, *Οι σχέσεις Εκκλησίας-Πολιτείας 200 χρόνια από την επανάσταση του 1821*, σ. 632

¹⁸³ Δαγτόγλου Π. .ό.π., σ. 454.

¹⁸⁴ Χ. Δεληγιάννη-Δημητράκου, *Η περιβολή της ισλαμικής μαντίλας στο δημόσιο σχολείο: μια δικαιοπολιτική προσέγγιση*, Θεωρία και Πράξη Διοικητικού Δικαίου, ο.π., 808

εσφαλμένα ταυτίζεται με την εθνοτική ταυτότητα, στοιχείο της οποίας συνιστά η ορθόδοξη πίστη¹⁸⁵. Το γεγονός αυτό, αποτελεί αιτία ανταγωνιστικής στάσης της Ορθόδοξης Εκκλησίας απέναντι σε άλλες θρησκείες, αλλά και αιτία αλληπάλληλων καταδικών της χώρας μας από το ΕΔΔΑ¹⁸⁶.

Ειδικά, ο χώρος του σχολείου, ο οποίος αποτελεί σημαντικό πεδίο επαφής του ελληνικού κράτους με την Ορθόδοξη Εκκλησία, δεν είναι λίγες οι φορές που έχει αναδείξει ελλείματα σεβασμού στη θρησκευτική ετερότητα. Παρατηρώντας κανείς το ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα διαπιστώνει ότι, η ορθόδοξη εκδοχή του θρησκευτικού φαινομένου γίνεται ορατή και μπορεί να εντοπιστεί σε ποικίλες εκφάνσεις της εκπαιδευτικής καθημερινότητας, όπως για παράδειγμα στην πρωινή προσευχή, τον εκκλησιασμό, τον υποχρεωτικό και ομολογιακό χαρακτήρα του μαθήματος των θρησκευτικών, την ανάρτηση θρησκευτικών εικόνων στις σχολικές αίθουσες, ακόμα και τον χριστουγεννιάτικο στολισμό¹⁸⁷. Μόνο ως εξαίρεση, υπό τη μορφή της απαλλαγής από το μάθημα των θρησκευτικών, μπορεί να νοηθεί η μη έκθεση του μαθητή στην ορθόδοξη εκδοχή του θρησκευτικού φαινομένου.

Επιπλέον, στην Ελλάδα η ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης των μαθητών αναδεικνύεται σε θεμελιώδες κρατικό καθήκον με την παράγραφο 2 του άρθρου 16 του Συντάγματος¹⁸⁸. Το άρθρο θέτει ένα γενικό στόχο, καταλείποντας ευρεία διακριτική ευχέρεια στον κοινό νομοθέτη για τον προσδιορισμό των κατάλληλων μέσων¹⁸⁹, χωρίς ωστόσο αυτό να συνεπάγεται την αποδέσμευσή του από την προστασία και τη τήρηση των υπόλοιπων συνταγματικά κατοχυρωμένων δικαιωμάτων και δη της θρησκευτικής ελευθερίας. Δεδομένου ότι η θρησκευτική συνείδηση νοείται ως το ενδιάθετο φρόνημα του ανθρώπου σχετικά με τη φυσική ή μεταφυσική θεώρηση του κόσμου, μια στενά γραμματική ερμηνεία της διάταξης υπό το φως του άρθρου 13 του Σ θα επέτρεπε στον εφαρμοστή και ερμηνευτή του Συντάγματος να ερμηνεύσει τη διάταξη με τρόπο ανοικτό προς τη διάπλαση συνειδήσεων χωρίς διακρίσεις¹⁹⁰.

Ωστόσο, πάγια τόσο ο νομοθέτης εξειδικεύοντας, όσο και η Διοίκηση και ο Δικαστής, ερμηνεύοντας τη συνταγματική διάταξη, προσδίδουν χριστιανορθόδοξο χαρακτήρα στην παρεχόμενη θρησκευτική εκπαίδευση. Ενδεικτικά, στο άρθρο 1 του Ν. 1566/1985¹⁹¹, όπως ισχύει σήμερα, ορίζεται μεταξύ άλλων ως σκοπός της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης η υποβοήθηση του μαθητή, ώστε να διακατέχεται από τα γνήσια στοιχεία της ορθόδοξης

¹⁸⁵ Βλ. Α. Πόλις, σε: Χριστόπουλου Δ. (επιμ.), *Νομικά ζητήματα θρησκευτικής ετερότητας στην Ελλάδα*, εκδ. Κριτική, – Κ.Ε.Μ.Ο. 1999, σ. 165-197, Χ. Δεληγιάννη-Δημητράκου, *Η περιβολή της ισλαμικής μαντίλας στο δημόσιο σχολείο: μια δικαιοπολιτική προσέγγιση*, Θεωρία και Πράξη Διοικητικού Δικαίου, 7/2009, σ. 808

¹⁸⁶ Βλ. Χ. Δεληγιάννη-Δημητράκου, *Η περιβολή της ισλαμικής μαντίλας στο δημόσιο σχολείο: μια δικαιοπολιτική προσέγγιση*, ο.π., σ. 808 · Α. Μανιτάκης, *Οι σχέσεις της εκκλησίας με το κράτος-έθνος*, Νεφέλη, 2000, σ. 121

¹⁸⁷ Βλ. Κ. Τσιτσελίκη, *Η θρησκεία στα σχολεία: Τα συνταγματικά και διεθνή όρια*, από: <https://www.constitutionalism.gr/2019-12-tsitselikis-thriskeia-sholeio/>, (τ.π. 25.10.2022)

¹⁸⁸ Άρθρο 16 παρ. 2 Σ: «*Η παιδεία αποτελεί βασική αποστολή του Κράτους και έχει σκοπό την ηθική, πνευματική, επαγγελματική και φυσική αγωγή των Ελλήνων, την ανάπτυξη της εθνικής και θρησκευτικής συνείδησης και τη διάπλασή τους σε ελεύθερους και υπεύθυνους πολίτες.*»

¹⁸⁹ Βλ. Κ. Χρυσόγονο, *Ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα*, ο.π., σ. 277

¹⁹⁰ Βλ. Α. Μανιτάκη, *Η θρησκευτική ουδετερότητα του Συντάγματος και του κράτους*, σε Παπαδοπούλου Λίνα (επιμ.), διπλό τεύχος – αφιέρωμα με τίτλο «*Θρησκεία, Εκκλησία και Σύνταγμα*», περιοδικό ΤΟ ΣΥΝΤΑΓΜΑ, τεύχος 1-2/2020, σ. 297

¹⁹¹ Άρθρο 1 Ν. 1566/1985: «*Σκοπός της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης είναι να συμβάλει στην ολόπλευρη, αρμονική και ισόρροπη ανάπτυξη των διανοητικών και ψυχοσωματικών δυνάμεων των μαθητών, ώστε, ανεξάρτητα από φύλο και καταγωγή, να έχουν τη δυνατότητα να εξελιχθούν σε ολοκληρωμένες προσωπικότητες και να ζήσουν δημιουργικά. Ειδικότερα υποβοηθεί τους μαθητές: α) Να γίνονται ελεύθεροι, υπεύθυνοι, δημοκρατικοί πολίτες, να υπερασπίζονται την εθνική ανεξαρτησία, την εδαφική ακεραιότητα της χώρας και τη δημοκρατία, να εμπνέεται από αγάπη προς τον άνθρωπο, τη ζωή και τη φύση και να διακατέχονται από πίστη προς την πατρίδα και τα γνήσια στοιχεία της ορθόδοξης χριστιανικής παράδοσης. Η ελευθερία της θρησκευτικής τους συνείδησης είναι απαραβίαστη.*»

χριστιανικής παράδοσης. Παρά τις αντιρρήσεις περί αντισυνταγματικότητας του ως άνω νόμου που έχουν διατυπωθεί από τη θεωρία, το Συμβούλιο της Επικρατείας παγίως ερμηνεύει την παράγραφο 2 του άρθρου 16 του Σ υπό το πρίσμα της επικρατούσας θρησκείας δεχόμενο ότι ο Ν. 1566/1985 ανταποκρίνεται στις συνταγματικές επιταγές.

Με τις αποφάσεις 3356/1995 και 2176/1998 του ΣΤ΄ Τμήματος, αλλά και τις νεότερες αποφάσεις 660 και 926/2018 και 1749-1750/2019 της Ολομέλειας του Συμβουλίου της Επικρατείας, έχει εδραιωθεί νομολογιακά ότι ο χαρακτήρας της παρεχόμενης εκπαίδευσης στην Ελλάδα είναι προσανατολισμένος στην εμπέδωση και ενίσχυση της χριστιανικής ορθόδοξης πίστης. Στο σύνολο των αποφάσεων, η διάταξη της παραγράφου 1 του άρθρου 3 του Σ έχει καίρια θέση στον όλο δικανικό συλλογισμό ανάγοντας σε συνταγματική επιταγή το μονοφωνικό πρότυπο διδασκαλίας¹⁹².

Οι αποφάσεις 3356/1995 και 2176/1998 του ΣΤ΄ Τμήματος έκαναν δεκτό ότι, από τον συνδυασμό των διατάξεων 13 παρ. 1 και 2, 16 παρ. 2 του Σ και του άρθρου 2 του ΠΠΠ της ΕΣΔΑ και εν όψει του γεγονότος ότι η συντριπτική πλειοψηφία του ελληνικού λαού πρεσβεύει την ορθόδοξη χριστιανική θρησκεία, «*συνάγεται ότι σκοπός της παρεχόμενης στα σχολεία παιδείας είναι, μεταξύ των άλλων και η ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης των ελληνοπαίδων σύμφωνα με τις αρχές της ορθόδοξης χριστιανικής διδασκαλίας, στην οποία κατά τεκμήριο αποβλέπουν οι γονείς των*». Κατά συνέπεια, είναι υποχρεωτική η διδασκαλία του μαθήματος των θρησκευτικών, όπως και η παρακολούθησή του από όλους καταρχήν τους μαθητές, εκτός εάν γίνει «*αξιόπιστος δήλωση, είτε υπ' αυτών των ιδίων, είτε υπό των γονέων τους, ότι είναι άθεοι, ετερόδοξοι ή αλλόθρησκοι*».

Όμοια και οι πρόσφατες αποφάσεις 660 και 926/2018 ΣτΕ αναγνώρισαν τον υποχρεωτικό χαρακτήρα του μαθήματος των θρησκευτικών για τους μαθητές που ασπάζονται το ορθόδοξο χριστιανικό δόγμα, δεχόμενες δυνατότητα απαλλαγής για του υπόλοιπους, ενώ οι αποφάσεις 1749-1750/2019 ΣτΕ, φαίνονται κι αυτές να προστατεύουν το δικαίωμα όσων ασπάζονται την Ορθόδοξη πίστη να απολαμβάνουν εκπαίδευση αμιγώς ορθόδοξου περιεχομένου, χωρίς όμως να αποκλείουν τη δυνατότητα παροχής ισοδύναμης εκπαίδευσης σε άλλες θρησκευτικές ομάδες. Ωστόσο, η εφαρμογή ενός τέτοιου συστήματος παράλληλων ομολογιακού χαρακτήρα μαθημάτων θρησκευτικών παραβιάζει την αρνητική διάσταση της θρησκευτικής ελευθερίας, αφού προϋποθέτει βεβαιωμένη εκδήλωση θρησκευτικού συναισθήματος.

Στο σύνολό τους οι αποφάσεις του ΣτΕ παραβιάζουν την ελευθερία την συνείδησης όσων δεν συμμερίζονται τις πεποιθήσεις της πλειοψηφίας, παραγνωρίζουν τη συνταγματική επιταγή για τη δημιουργία των προϋποθέσεων που θα οδηγήσουν στην συγκρότηση ελευθέρων συνειδήσεων των μαθητών και αντίκεινται στην νομολογία του ΕΔΔΑ, σύμφωνα με την οποία η αρχή του πλουραλισμού είναι θεμελιώδης για την εκπαιδευτική διδασκαλία¹⁹³. Η εξοικείωση με το θρησκευτικό φαινόμενο είναι θεμιτή, ακόμα και όταν προσανατολίζεται στις διδαχές μιας συγκεκριμένης θρησκείας, ωστόσο το δημόσιο σχολείο ως φορέας υποχρεωτικής εκπαίδευσης οφείλει να απόσχει από δογματικό διαποτισμό¹⁹⁴. Πρέπει να είναι κοσμικό, φιλελεύθερο και δημοκρατικό μεριμνώντας για μια ενημέρωση ευρύτερου φάσματος, αφήνοντας περιθώρια επιλογής στους μαθητές, ώστε τελικά να διαπλάσει ελεύθερους ανθρώπους και πολίτες. Αυτό

¹⁹² Βλ. Κ. Χρυσόγονο, *Θρησκευτική εκπαίδευση και επικρατούσα θρησκεία*, περιοδικό ΤΟ ΣΥΝΤΑΓΜΑ, τεύχος 6/1999, σ. 994

¹⁹³ Βλ. ΕΔΔΑ, *Kjeldsen, Busk Madsen and Pedersen*, αρ 5095/71, 5920/72, 926/72, 07.12.1976

¹⁹⁴ Βλ. Κ. Τοπίδη, *Εκπαίδευση και θρησκεία: ο ρόλος του κράτους και οι νέες προκλήσεις*, σε Παπαδοπούλου Λίνα (επιμ.), διπλό τεύχος – αφιέρωμα με τίτλο «Θρησκεία, Εκκλησία και Σύνταγμα», ΤΟ ΣΥΝΤΑΓΜΑ, τεύχος 1-2/2020, σ. 479

μπορεί να επιτευχθεί μέσω της υιοθέτησης είτε μιας προαιρετικής θρησκευτικής εκπαίδευσης, είτε μιας εκπαίδευσης θρησκευολογικού χαρακτήρα¹⁹⁵.

Εφόσον, η εκπαίδευση από την ενεργητική της σκοπιά, δηλαδή αναφορικά με το περιεχόμενο της διδασκαλίας, έχει επικυρωθεί ως χριστιανορθόδοξη, δεν φαίνεται να απομένει περιθώριο αμφισβήτησης αυτού του χαρακτήρα από παθητική σκοπιά, δηλαδή από άποψη σχολικού περιβάλλοντος και θρησκευτικών συμβόλων εντός αυτού¹⁹⁶. Εν όψει σχετικής πολιτισμικής ομοιογένειας στην Ελλάδα μέχρι σήμερα δεν έχουν ανακύψει ζητήματα που αφορούν την περιβολή με την ισλαμική μαντίλα ή με άλλα σύμβολα πίστεως¹⁹⁷, αλλά ούτε και αμφισβητήσεις σχετικές με την πρακτική της ανάρτησης χριστιανικών εικόνων στις σχολικές αίθουσες.

Η ανάρτηση χριστιανικών εικόνων συνιστά πάγια πρακτική που παρατηρείται σε σχολεία της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, ωστόσο δεν στηρίζεται σε τυπικό νόμο ή κανονιστική πράξη της Διοίκησης. Πρόκειται για έθιμο, όχι με τη νομική έννοια του όρου, αφού συνιστά μιν μια ενιαία και ομοιόμορφη πρακτική, πλην όμως δεν ακολουθείται με πεποίθηση κανόνα δικαίου¹⁹⁸. Επί της ουσίας συνιστά μια εθιμική παράδοση, που ενισχύεται, σύμφωνα με όσα δέχθηκε το ΣτΕ σε παρεμπόπτουσα απόφασή του περί αφαίρεσης χριστιανικής εικόνας από δικαστική αίθουσα¹⁹⁹, από τη συνταγματική διάταξη του άρθρου 3 του Σ περί επικρατούσας θρησκείας.

Κατά την άποψη του καθηγητή Ν. Αλιπράντη η ανάρτηση εικόνων στις ελληνικές σχολικές αίθουσες είναι δημιούργημα της κοινωνίας και όχι του κράτους²⁰⁰. Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά «δεν θρησκευείται το ελληνικό κράτος με την έκθεση των εικόνων. Η κοινωνία θρησκευείται, και όπως γράφει και ο καθηγητής Μ. Σταθόπουλος, η κοινωνία δικαιούται να έχει θρησκευτικές απόψεις». Πράγματι η κοινωνία δικαιούται να θρησκευείται, το κράτος όμως δεν δικαιούται. Όταν όμως μια θρησκεία εμφανίζεται ως προνομιούχα σε ένα περιβάλλον «κρατικής εποπτείας» θίγοντας ή σε κάθε περίπτωση παραβλέποντας τα δικαιώματα της μειοψηφίας και διαρρηγνύοντας τον ουδέτερο χαρακτήρα που οφείλει το κράτος να υποδεικνύει, το κράτος δεν μπορεί να παραμένει αμέτοχος παρατηρητής επικαλούμενος την προστασία δικαιωμάτων της πλειοψηφίας, τα οποία απορρέουν από το περιορισμένης κανονιστικής ισχύος άρθρο 3 του Συντάγματος.

Ενδιαφέρον για το ζήτημα που εξετάζουμε, ώστε να γίνει αντιληπτή η στάση του Έλληνα δικαστή απέναντι στην πρακτική ανάρτησης θρησκευτικών συμβόλων στους χώρους εκπαίδευσης, παρουσιάζει ο νομικός συλλογισμός της παρεμπόπτουσας απόφασης 71/2019 του ΣτΕ αναφορικά με την παρουσία θρησκευτικών εικόνων σε δικαστική αίθουσα. Το Ανώτατο

¹⁹⁵ Γ. Σωτηρέλης, *Ένα ηχηρό όχι στην δογματική χειραγώγηση της κοσμοθεωρητικής συνείδησης των μαθητών*, από: <https://www.constitutionalism.gr/ena-ixiro-oxi-stin-dogmatiki-xeiragogisi-tis-kosmotheoritikis-syneidisis-ton-mathiton/?hilite>, (τ.π. 28.10.2022)

¹⁹⁶ Βλ. Χ. Καυκά, *Θρησκευτικά σύμβολα στις δικαστικές και τις σχολικές αίθουσες με αφορμή την απόφαση 71/2019 της Ολομέλειας του ΣτΕ*, σε Παπαδοπούλου Λίνα (επιμ.), διπλό τεύχος – αφιέρωμα με τίτλο «Θρησκεία, Εκκλησία και Σύνταγμα», περιοδικό ΤΟ ΣΥΝΤΑΓΜΑ, τεύχος 1-2/2020, σ. 567

¹⁹⁷ Βλ. Χ. Δεληγιάννη-Δημητράκου, *Η περιβολή της ισλαμικής μαντίλας στο δημόσιο σχολείο: μια δικαιολογική προσέγγιση*, ο.π., σ. 808, που υποστηρίζει ότι παρ' ότου το ζήτημα δεν έχει τεθεί κανείς δεν μπορεί να εμποδιστεί από το να φορά διακριτικά που εκδηλώνουν τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις στο δημόσιο χώρο και δη στο χώρο του δημόσιου ελληνικού σχολείου.

¹⁹⁸ Βλ. Χ. Καυκά, *Θρησκευτικά σύμβολα στις δικαστικές και τις σχολικές αίθουσες με αφορμή την απόφαση 71/2019 της Ολομέλειας του ΣτΕ*, ο.π., σ. 570

¹⁹⁹ ΣτΕ 71/2019 (παρεμπόπτουσα) βλ. σχολιασμό παρακάτω σχολιασμό παρακάτω

²⁰⁰ Βλ. Ν. Αλιπράντη, *Στην Ευρώπη δεν αρμόζει η ισοπέδωση. Θρησκευτική ελευθερία και εικόνες στις ορθόδοξες χώρες*, ΣΥΝΗΓΟΡΟΣ, 76/2009, σ. 42

Διοικητικό Δικαστήριο στα πλαίσια ήδη ανοιγείσας δίκης που αφορούσε την αναγραφή του θρησκευματος στα απολυτήρια Γυμνασίου και Λυκείου, εξέτασε αίτημα της Ένωσης Άθεων περί αφαίρεσης των θρησκευτικών εικόνων από τη δικαστική αίθουσα με νομικό έρεισμα τα άρθρα 6 και 14 της ΕΣΔΑ. Το Δικαστήριο, χωρίς καμία προσπάθεια αποποίησης της θρησκευτικής αξίας του συμβόλου και αναγωγής του σε σύμβολο δημοκρατικών ιδεωδών και αξιών, απέρριψε το αίτημα ως αβάσιμο επικαλούμενο το αμφίβολης κανονιστικότητας άρθρο 3 του ελληνικού Συντάγματος και την ορθόδοξη παράδοση.

Στην εν λόγω παρεμπίπτουσα απόφαση το ΣτΕ, ενώ δέχεται ότι η διάταξη του άρθρου 3 του Σ αποτελεί διαπίστωση ενός πραγματικού γεγονότος και έχει περιορισμένη κανονιστική ισχύ, στη συνέχεια εκτιμά ότι συνιστά νομιμοποιητικό έρεισμα μακροχρόνιων πρακτικών που ακολουθούνται εθιμικά σύμφωνα με την ορθόδοξη παράδοση. Τέτοια πρακτική είναι η ανάρτηση θρησκευτικών εικόνων ή συμβόλων στις αίθουσες των δικαστηρίων, αλλά και σε άλλα δημόσια κτίρια, όπως λ.χ. οι σχολικές αίθουσες της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης. Οι πρακτικές αυτές, σύμφωνα με την εκτίμηση του Δικαστηρίου, εμπίπτουν κατ' αρχήν στο περιθώριο εκτίμησης του ελληνικού κράτους και μπορούν να διαρραγούν κατά τρόπο γενικό και ενιαίο μόνο από το νομοθέτη²⁰¹, χωρίς ωστόσο να διευκρινίζεται αν πρόκειται για τον κοινό ή τον συνταγματικό νομοθέτη.

Η κρίση του Δικαστηρίου είναι ασυμβίβαστη με τη θρησκευτική κρατική ουδετερότητα που οφείλει το κράτος να επιδεικνύει και την προστασία της θρησκευτικής ελευθερίας, καθ' ότι αναγνωρίζει ως δεσμευτική μια ορθόδοξη πρακτική απλώς και μόνο για το λόγο ότι αποτυπώνει τη θέση και τη δυναμική της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας στην ελληνική κοινωνία, η οποία αναγνωρίζεται συνταγματικά, χωρίς ωστόσο τούτο να προβλέπεται ρητώς από οποιαδήποτε διάταξη. Η πλειοψηφούσα παράδοση δεν συνιστά πηγή δικαίου και σε καμία περίπτωση δεν μπορεί να λειτουργεί περιοριστικά για συνταγματικώς προστατευόμενα δικαιώματα, όπως η θρησκευτική ελευθερία όσων δεν ασπάζονται την επικρατούσα θρησκεία²⁰².

Καταλήγοντας, είναι εμφανές ότι οι αρχές της νεωτερικής εκκοσμίκευσης εφαρμόζονται πλημμελώς από το ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα, αφού η διδασκαλία δογμάτων ή η παθητική κατήχηση υπέρ μιας συγκεκριμένης θρησκείας, δεν μπορεί να συγκαταλέγεται μεταξύ των σκοπών μίας φιλελεύθερης Δημοκρατίας, ακόμα και αν αφορά τη θρησκεία που ακολουθεί η πλειοψηφία των πολιτών.

²⁰¹ Βλ. μειοψηφούσα γνώμη: «το αίτημα πρέπει να γίνει δεκτό, διότι η εκδίκαση υποθέσεων με αντικείμενο την απόλειψη του θρησκευματος από το απολυτήριο και τα πιστοποιητικά σπουδών της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης εντός δικαστικής αίθουσας στην οποία είναι αναρτημένα θρησκευτικά σύμβολα, και μάλιστα του επίδικου θρησκευματος, παραβιάζει το άρθρο 13 του Συντάγματος και τα άρθρα 6 παρ. 1 και 9 παρ. 1 της ΕΣΔΑ, όπως βασίμως προβάλλουν οι αιτούντες.»

²⁰² Π. Μαντζούφας, *Θρησκεία και εκπαίδευση. Το ιστορικό και συνταγματικό πλαίσιο της θρησκευτικής εκπαίδευσης*, από: <https://www.constitutionalism.gr/2034-triskeia-kai-ekpaideysi-to-istoriko-kai-syntagmati/>, (τ.π. 04.09.2022)

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ

Η ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΣΗ ΤΟΥ ΖΗΤΗΜΑΤΟΣ ΑΠΟ ΤΗ ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΥ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΟΥ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ

V. Η θρησκευτική ελευθερία των προσώπων. Οι υποθέσεις της ισλαμικής μαντίλας.

Αφού μελετήσαμε την ανομοιόμορφη στάση, που διατηρούν τα ευρωπαϊκά κράτη απέναντι στο ζήτημα των θρησκευτικών συμβόλων εντός των χώρων εκπαίδευσης, καθώς και τους παράγοντες που την καθορίζουν, κρίσιμο και απαραίτητο είναι να εξετάσουμε την αντιμετώπιση του ζητήματος σε ενωσιακό επίπεδο. Το πρωτογενές δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης δεν περιέχει αναφορές στην αρχή του κοσμικού κράτους, ούτε αναγνωρίζει στη Ένωση αποφασιστικές αρμοδιότητες για ζητήματα που αφορούν τις σχέσεις των κρατών με την εκκλησία. Επομένως, ως μοναδική πηγή ρύθμισης του ζητήματος των συμβόλων εντός των χώρων εκπαίδευσης σε ευρωπαϊκό επίπεδο αναδεικνύεται η νομολογία του ΕΔΔΑ²⁰³.

Οι υποθέσεις που έχουν απασχολήσει μέχρι και σήμερα το Δικαστήριο θα μπορούσαν να διακριθούν σε δύο κατηγορίες, από τη μια αυτές που αφορούν το δικαίωμα το προσώπων να φέρουν θρησκευτικά σύμβολα εντός των χώρων εκπαίδευσης, είτε πρόκειται για μαθητές, είτε για μέλη του εκπαιδευτικού προσωπικού, και από την άλλη η μοναδική μέχρι σήμερα υπόθεση, που αφορά την κανονιστικώς επιβαλλόμενη ανάρτηση της εικόνας του «Εσταυρωμένου» εντός των σχολικών αιθουσών και τη συμβατότητά της με τον θρησκευτικά αχρωμάτιστο χαρακτήρα του Κράτους²⁰⁴.

Στο παρόν κεφάλαιο θα μελετήσουμε τη στάση του Δικαστηρίου απέναντι στο δικαίωμα των προσώπων να φέρουν θρησκευτικά σύμβολα εντός των χώρων εκπαίδευσης. Οι υποθέσεις αφορούν αποκλειστικά το θρησκευτικό σύμβολο της ισλαμικής μαντίλας²⁰⁵, με το ΕΔΔΑ να προσαρμόζει κάθε φορά τη στάση του, όπως επισημαίνει ο Π. Μαντζούφας, ανάλογα με: α) το αν τη μαντίλα φέρουν οι καθηγήτριες ή οι μαθήτριες, β) τον ιδιαίτερο συμβολισμό και τις θρησκευτικές και κοινωνικές προεκτάσεις, που αυτή λαμβάνει σε διαφορετικά κοινωνικά περιβάλλοντα και γ) την εκπαιδευτική βαθμίδα και τον υποχρεωτικό ή δυνητικό χαρακτήρα της εκπαίδευσης²⁰⁶.

Η πρώτη υπόθεση χρήσης βέλου εντός των σχολικών αιθουσών, που απασχόλησε το Δικαστήριο, είναι η υπόθεση Dahlab κατά Ελβετίας της 15^{ης} Φεβρουαρίου του 2001 και αφορά το δικαίωμα δασκάλας δημόσιου νηπιαγωγείου να φοράει την ισλαμική μαντίλα κατά την άσκηση των καθηκόντων της²⁰⁷. Στην εν λόγω υπόθεση το Δικαστήριο αναγνώρισε ότι, η απαγόρευση της μαντίλας συνιστά μεν περιορισμό του *forum externum* της θρησκευτικής ελευθερίας της προσφεύγουσας εκπαιδευτικού, πλην όμως έκρινε αυτόν θεμιτό και ανάλογο προς τον επιδιωκόμενο σκοπό της προστασίας του κοσμικού χαρακτήρα του κράτους και της θρησκευτικής ελευθερίας των μαθητών και των γονέων τους.

²⁰³ Βλ. Χ. Δεληγιάννη-Δημητράκου, *Η περιβολή της ισλαμικής μαντίλας στο δημόσιο σχολείο: μια δικαιολογική προσέγγιση*, Θεωρία και Πράξη Διοικητικού Δικαίου, 7/2009, σ. 808

²⁰⁴ ΕΔΔΑ, *Lautsi and Others v. Italy*, αρ. 30814/06, 18.03.2011

²⁰⁵ Εξαιρουμένης μίας απόφασης που αφορά και το εβραϊκό κέσκι, βλ. παρακάτω ΕΔΔΑ, *Aktas, Bayrak, Gamaliddyn, Ghazal, J. Singh και R. Singh v. France*, αρ. 43563/08, 14308/08, 18527/08, 29134/08, 27561/08, 25463/08, 30.06.2009

²⁰⁶ Βλ. Π. Μαντζούφα, *Θρησκευτική ελευθερία στην εκπαίδευση στην Μεσογειακή Ευρώπη*, από: https://www.constitutionalism.gr/2018_mantzoufas_thrskutiki-eleftheria-ekpaideusi/, (τ.π. 04.09.2022)

²⁰⁷ ΕΔΔΑ., *Dahlab v. Switzerland*, αρ. 42393/98, 15.02.2011

Πριν καταλήξει στην κρίση του το Δικαστήριο αξιολόγησε την ισλαμική μαντίλα ως ένα «ισχυρό εξωτερικό θρησκευτικό σύμβολο», με ενδεχόμενο προσηλυτιστικό αποτέλεσμα, και ερμήνευσε αυτή μονοδιάστατα ως προϊόν καταπίεσης των γυναικών, το οποίο είναι δύσκολο να συμβαδίσει «με το μήνυμα της ανοχής, σεβασμού προς τους άλλους και, πάνω απ' όλα, της ισότητας και της μη διάκρισης που όλοι οι εκπαιδευτικοί σε μια δημοκρατική κοινωνία πρέπει να μεταδίδουν στους μαθητές του»²⁰⁸. Υπό αυτά τα δεδομένα, και αφού έλαβε ιδιαίτερα υπόψη την ιδιότητα της προσφεύγουσας ως εκπροσώπου ενός θρησκευτικά ουδέτερου κράτους, αλλά και τον ενδεχόμενο αντίκτυπο ενός ισχυρού θρησκευτικού συμβόλου, όπως η μαντίλα, το οποίο φέρεται από πρόσωπο που περιβάλλεται με αυθεντία, στο ευάλωτο σε διανοητικό επηρεασμό ενδιάθετο φρόνημα των ανήλικων παιδιών, το ΕΔΔΑ έκρινε ότι δεν παραβιάζεται το δικαίωμα θρησκευτικής ελευθερίας της προσφεύγουσας και απέρριψε την προσφυγή.

Όμοια, το Δικαστήριο απεφάνθη υπέρ της ουδέτερης εμφάνισης των καθηγητών ως εκπροσώπων του κράτους στην υπόθεση *Kurtulmuş κατά Τουρκίας*²⁰⁹, δεχόμενο ότι οι διδάσκοντες έχουν επιλέξει συνειδητά τη δημοσιοϋπαλληλική τους θέση και ως εκ τούτου έχουν αποδεχθεί την ενδεχόμενη θέσπιση περιορισμών²¹⁰.

Μετά την προσφυγή της εκπαιδευτικού *Dahlab*, «άνοιξε» ο δρόμος του Στρασβούργου για τις μαθήτριες-φοιτήτριες, οι οποίες διεκδίκησαν το δικαίωμά τους να φορούν τη μαντίλα τους εντός των εκπαιδευτικών αιθουσών. Η πιο γνωστή υπόθεση ανάμεσά τους και χρονικά προγενέστερη εντάσσεται στο πεδίο της πανεπιστημιακής εκπαίδευσης και είναι η υπόθεση *Leyla Şahin κατά Τουρκίας*²¹¹.

Σύμφωνα με τα πραγματικά περιστατικά της εν λόγω υπόθεσης, η προσφεύγουσα ήταν φοιτήτρια της Ιατρικής Σχολής του Πανεπιστημίου της Κωνσταντινούπολης, όταν στις 23 Φεβρουαρίου 1998 διανεμήθηκε εγκύκλιος, η οποία δεν επέτρεπε στους φοιτητές να φορούν ρούχα που συμβολίζουν ή εκδηλώνουν οποιαδήποτε θρησκεία, πίστη, φυλή ή πολιτικές ή ιδεολογικές πεποιθήσεις σε οποιοδήποτε ίδρυμα ή τμήμα του πανεπιστημίου ή σε οποιονδήποτε από τους χώρους του. Η προσφεύγουσα αρνούμενη να αφαιρέσει τη μαντίλα της αποκλείστηκε από τις πανεπιστημιακές εξετάσεις και τελικά εγκατέλειψε τη φοίτηση στο συγκεκριμένο Πανεπιστήμιο. Προσέφυγε ενώπιον του ΕΔΔΑ επικαλούμενη παραβίαση του δικαιώματος της θρησκευτικής ελευθερίας του άρθρου 9, του δικαιώματος στην προσωπική ζωή του άρθρου 8, του δικαιώματος της ελευθερίας της έκφρασης του άρθρου 10, της απαγόρευσης διακρίσεων λόγω θρησκείας του άρθρου 14 της ΕΣΔΑ, καθώς και παραβίαση του δικαιώματος στην εκπαίδευση, όπως κατοχυρώνεται στο άρθρο 2 του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου της Σύμβασης.

Το ΕΔΔΑ, αφού έλαβε υπόψη το γεγονός ότι η πλειοψηφία του πληθυσμού στην Τουρκία ασπάζεται τη μουσουλμανική θρησκεία και επανέλαβε την παραδοχή της προηγούμενης απόφασης *Dahlab κατά Ελβετίας*, ότι η ισλαμική μαντίλα αποτελεί ένα ισχυρό εξωτερικό θρησκευτικό σύμβολο, έκρινε ότι αυτή θα μπορούσε να λειτουργήσει ως μέσο πίεσης για τις φοιτήτριες που επιλέγουν να μην τη φορούν ή δεν ασπάζονται το ισλαμισμό και απέρριψε την προσφυγή²¹². Πιο αναλυτικά το Δικαστήριο έκρινε ότι η αφαίρεση της μαντίλας πριν την είσοδο στο Πανεπιστήμιο συνιστά αναγκαίο περιορισμό της θρησκευτικής ελευθερίας της

²⁰⁸ ΕΔΔΑ., *Dahlab v. Switzerland*, αρ. 42393/98, 15.02.2011 §85

²⁰⁹ ΕΔΔΑ, *Kurtulmuş v. Turkey*, αρ. 65500/01, 24.01.2006

²¹⁰ Βλ. Δ. Γούλα, *Οι διακρίσεις λόγω θρησκευτικών συμβόλων στον χώρο εργασίας*, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2019, σ. 79, όπου υποστηρίζεται ότι υπονοείται η δυνατότητα παραίτησης. Η εν λόγω δυνατότητα είναι σύνηθες επιχείρημα στην νομολογία του Στρασβούργου, αλλά δεν φαίνεται να αποτελεί εγγύηση για ένα ανθρώπινο δικαίωμα.

²¹¹ ΕΔΔΑ, *Leyla Şahin v. Turkey*, αρ. 44774/98, 10.11.2005

²¹² ΕΔΔΑ, *Leyla Şahin v. Turkey*, ο.π., §115

προσφεύγουσας με σκοπό την προστασία του κοσμικού κράτους και των δικαιωμάτων τρίτων. Στους ισχυρισμούς της προσφεύγουσας περί παραβίασης της απαγόρευσης διακρίσεων λόγω θρησκείας, όπως κατοχυρώνεται στο άρθρο 14 της ΕΣΔΑ, διότι τα άτομα που φορούσαν σταυρούς ή εβραϊκά kippah αντιμετώπιζονταν ευνοϊκότερα, το Δικαστήριο έκρινε ότι μια τέτοια παραβίαση δεν συντρέχει, αφού οι περιορισμοί τέθηκαν στη βάση ομοιόμορφης ένδυσης²¹³. Ήταν επομένως θεμιτή και δεν συνιστούσε μορφή έμμεσης διάκρισης η θέσπιση περιορισμών ένδυσης, αφού αφορούσε τη φοιτητική και εκπαιδευτική κοινότητα στο σύνολό της, ανεξαρτήτου πεποιθήσεων. Στην τελική κρίση του Δικαστηρίου συνέβαλε και ο δυνητικός χαρακτήρας της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, υπό την έννοια ότι, συνιστούσε προσωπική επιλογή της ίδιας της προσφεύγουσας η φοίτηση στο συγκεκριμένο ίδρυμα.

Ωστόσο, παρατηρούμε ότι και στην υπόθεση Köse και 93 Άλλοι κατά Τουρκίας²¹⁴, η οποία εντάσσεται στο πεδίο της δευτεροβάθμιας υποχρεωτικού χαρακτήρα εκπαίδευσης, το Δικαστήριο να καταλήγει σε παρόμοια κρίση.

Πιο αναλυτικά, στην υπόθεση Köse και 93 Άλλοι κατά Τουρκίας οι προσφεύγουσες μαθήτριες ισχυρίστηκαν ότι η απαγόρευση της μαντίλας παραβιάζει μεταξύ άλλων τη θρησκευτική τους ελευθερία, όπως κατοχυρώνεται στο άρθρο 9 της ΕΣΔΑ, την απαγόρευση των διακρίσεων για λόγους που αφορούν τη θρησκεία, το οποίο κατοχυρώνεται στο άρθρο 14 της Σύμβασης, καθώς και το δικαίωμά τους στην εκπαίδευση, όπως κατοχυρώνεται στο εδάφιο α' του άρθρου 2 του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου της Σύμβασης. Από την άλλη, οι προσφεύγοντες γονείς ισχυρίστηκαν ότι προσβάλλεται το δικαίωμα των παιδιών τους στην εκπαίδευση, αλλά και το δικαίωμα των ιδίων να εξασφαλίζουν την εκπαίδευση και τη μόρφωση των τέκνων τους σύμφωνα με τις θρησκευτικές, φιλοσοφικές και παιδαγωγικές τους πεποιθήσεις, όπως κατοχυρώνεται στο εδάφιο β' του άρθρου 2 του Πρώτου ΠΠ της Σύμβασης.

Το Δικαστήριο απέρριψε τους ισχυρισμούς των προσφευγόντων στο σύνολό τους δεχόμενο ότι το εδάφιο β' του άρθρου 2 του Πρώτου ΠΠ της Σύμβασης δημιουργεί θετική υποχρέωση στο κράτος κατά την εκπλήρωση των καθηκόντων που έχει αναλάβει όσον αφορά την εκπαίδευση και τη διδασκαλία, να μεριμνά ώστε οι πληροφορίες που περιλαμβάνονται στο πρόγραμμα σπουδών να μεταδίδονται με αντικειμενικό, κριτικό και πλουραλιστικό τρόπο «σε μια ήρεμη ατμόσφαιρα απαλλαγμένη από αχαλίνωτο προσηλυτισμό»²¹⁵. Στην προκειμένη περίπτωση διαπίστωσε ότι ο επίμαχος περιορισμός βασιζόταν σε σαφείς αρχές και ήταν ανάλογος προς τους σκοπούς της πρόληψης της σχολικής ειρήνης και της προστασίας των δικαιωμάτων τρίτων, καθώς και της διατήρησης της ουδετερότητας της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης. Κατά συνέπεια δεν παραβιάζονταν ούτε το δικαίωμα των μαθητών στην εκπαίδευση, το οποίο υπόκειται σε περιορισμούς, ούτε το δικαίωμα των γονέων να εξασφαλίζουν την εκπαίδευση και τη μόρφωση των τέκνων τους σύμφωνα με τις θρησκευτικές, φιλοσοφικές και παιδαγωγικές τους πεποιθήσεις. Επισημάνθηκε δε ότι, η υποχρέωση που τέθηκε στους μαθητές να μην φορούν καλύμματα κεφαλής στο χώρο του σχολείου, δεν στερούσε από τους γονείς το δικαίωμά του να ασκούν τα φυσικά γονικά τους καθήκοντα ως παιδαγωγοί και να διαφωτίζουν και να καθοδηγούν τα παιδιά τους σε μια πορεία σύμφωνη με τις θρησκευτικές ή φιλοσοφικές τους πεποιθήσεις²¹⁶.

Στους ισχυρισμούς των προσφευγόντων περί παραβίασης της αρνητικής έκφρασης της θρησκευτικής ελευθερίας των μαθητών, το Δικαστήριο αντέτεινε ότι, η απαγόρευση στους μαθητές να φορούν καλύμματα κεφαλής στο σχολείο αποτελούσε ένα γενικό περιορισμό που είχε

²¹³ ΕΔΔΑ, *Leyla Şahin v. Turkey*, ο.π., §165

²¹⁴ ΕΔΔΑ, *Köse and 93 others v. Turkey*, αρ. 26625/02, 24.01.2006

²¹⁵ ΕΔΔΑ, *Köse and 93 others v. Turkey*, αρ. 26625/02, 24.01.2006 §53

²¹⁶ Βλ. ΕΔΔΑ, *Valsamis v. Greece* - 21787/93, 18.12.1996 §31

τεθεί στη βάση της ομοιόμορφης ένδυσης, ανεξάρτητα από τις θρησκευτικές τους πεποιθήσεις. Κατά συνέπεια, δεν διαπιστώνονταν παραβίαση του άρθρου 9 της Σύμβασης, αλλά ακόμα κι αν διαπιστώνονταν περιορισμός του αυτός θα ήταν αναλογικός.

Το Δικαστήριο ακολούθησε σταθερά την ίδια συλλογιστική πορεία και σε υποθέσεις γαλλικού ενδιαφέροντος που αφορούσαν την περιβολή με την ισλαμική μαντίλα μαθητριών κρατικών γαλλικών σχολείων, λαμβάνοντας σοβαρά υπόψη τον αυστηρά κοσμικό χαρακτήρα του κράτους και το περιεχόμενο της αρχής της *laïcité*.

Στις υποθέσεις *Dogru* κατά Γαλλίας²¹⁷ και *Kervanci* κατά Γαλλίας²¹⁸, οι οποίες ανέκυψαν πριν τη ψήφιση του νόμου 2004-228, που απαγόρευσε τα εμφανή θρησκευτικά σύμβολα στους γαλλικούς χώρους εκπαίδευσης²¹⁹, το ζήτημα που απασχόλησε το Δικαστήριο ήταν η περιβολή της ισλαμικής μαντίλας στο μάθημα της φυσικής αγωγής. Οι προσφεύγουσες αρνούμενες να αφαιρέσουν τις μαντίλες τους αποβλήθηκαν από το σχολείο, διότι θεωρήθηκε ότι παραβιάζουν ουδέτερους και ισχύοντες για όλους κανόνες υγιεινής και ασφάλειας και δεν συμμετέχουν ενεργά στα μαθήματα της φυσικής αγωγής. Η απόφαση της επιτροπής πειθαρχίας του σχολείου επικυρώθηκε από τα γαλλικά Δικαστήρια και οι προσφεύγουσες κατέφυγαν στο ΕΔΔΑ.

Το Δικαστήριο και στις δύο περιπτώσεις έκρινε ότι, δεν υπήρξε παραβίαση της θρησκευτικής ελευθερίας των κοριτσιών, διαπιστώνοντας ειδικότερα ότι το συμπέρασμα, στο οποίο κατέληξαν οι εθνικές αρχές ότι η χρήση θρησκευτικών συμβόλων, όπως η ισλαμική μαντίλα, είναι ασυμβίβαστη με τα μαθήματα αθλητισμού για λόγους υγείας ή ασφάλειας, δεν ήταν παράλογο. Έκανε δεκτό ότι η ποινή που επιβλήθηκε στις προσφεύγουσες ήταν συνέπεια της άρνησής τους να συμμορφωθούν με τους σχολικούς κανόνες, για τους οποίους είχαν ενημερωθεί δεόντως, και όχι των θρησκευτικών τους πεποιθήσεων.

Μετά την ισχύ του νόμου 2004-228, ανέκυψαν ενώπιον του ΕΔΔΑ οι υποθέσεις *Aktas* κατά Γαλλίας, *Bayrak* κατά Γαλλίας, *Gamaleddyn* κατά Γαλλίας, *R. Singh* κατά Γαλλίας, *J. Singh* κατά Γαλλίας και *Ghazal* κατά Γαλλίας²²⁰, οι οποίες αφορούσαν την αποβολή μαθητών από κρατικά σχολεία της Γαλλίας, διότι επιθυμούσαν να εξακολουθούν να φορούν εμφανή σύμβολα θρησκευτικής πίστης τους.

Σύμφωνα με τα πραγματικά περιστατικά των εν λόγω υποθέσεων, κατά την έναρξη του σχολικού έτους 2004-2005 μαθήτριες μουσουλμανικής πίστης και μαθητές Σιχ προσήλθαν στα σχολεία τους φορώντας οι μεν την ισλαμική μαντίλα και οι δε ένα κέσκι. Όταν αμφότεροι αρνήθηκαν να αφαιρέσουν το επίμαχο κάλυμμα κεφαλής, τους απαγορεύτηκε η πρόσβαση στην τάξη, ενώ ορισμένοι από αυτούς τοποθετήθηκαν σε ξεχωριστές αίθουσες μελέτης. Πλην όμως, μετά από διάλογο με τις οικογένειές τους, τα πειθαρχικά όργανα των σχολείων απέβαλαν τελικά τους μαθητές, οι οποίοι προσέφυγαν ενώπιον του ΕΔΔΑ επικαλούμενοι την παραβίαση των άρθρων 9 και 14 της Σύμβασης.

Και στις έξι υποθέσεις, το ΕΔΔΑ απέρριψε τις προσφυγές ως απαράδεκτες κρίνοντας ιδίως ότι η επέμβαση στην ελευθερία εκδήλωσης της θρησκείας των μαθητών ήταν νομοθετικά προβλεπόμενη και επιδίωκε τον νόμιμο σκοπό της προστασίας των δικαιωμάτων και ελευθεριών τρίτων, καθώς και της δημόσιας τάξης. Υπογράμμισε περαιτέρω τη σημασία της αρχής της *laïcité* για τη γαλλική έννομη τάξη και ρόλο του κράτους ως ουδέτερου διοργανωτή της άσκησης των διαφόρων θρησκειών, δοξασιών και πεποιθήσεων.

²¹⁷ ΕΔΔΑ, *Dogru v. France*, αρ. 27058/05, 4.03.2009

²¹⁸ ΕΔΔΑ, *Kervanci v. France*, αρ. 31645/04, 4.03.2009

²¹⁹ Βλ λεπτομέρειες στο Μέρος Δεύτερο, Κεφάλαιο II της παρούσας εργασίας

²²⁰ ΕΔΔΑ, *Aktas, Bayrak, Gamaleddyn, Ghazal, J. Singh και R. Singh v. France*, αρ. 43563/08, 14308/08, 18527/08, 29134/08, 27561/08, 25463/08, 30.06.2009

Από τη συνοπτική παρουσίαση των αποφάσεων, που έχουν απασχολήσει μέχρι και σήμερα το ΕΔΔΑ αναφορικά με το δικαίωμα των προσώπων που συμμετέχουν στην εκπαιδευτική διαδικασία να εκδηλώνουν τις θρησκευτικές τους πεποιθήσεις τους εντός των χώρων εκπαίδευσης φορώντας διακριτικά της πίστης τους, παρατηρούμε ότι το Δικαστήριο αναγνωρίζει ένα ευρύ περιθώριο εκτίμησης (margin of appreciation) στα εθνικά όργανα λήψης αποφάσεων, λόγω των διαφορετικών προσεγγίσεων που ακολουθούν οι εθνικές αρχές σε ζητήματα που αφορούν τις σχέσεις εκκλησίας-κράτους και προστασίας του *forum externum* της θρησκευτικής ελευθερίας²²¹. Η αντίληψη για τη σημασία της θρησκείας στην κοινωνία και η έννοια ή ο αντίκτυπος της δημόσιας έκφρασης μιας θρησκευτικής πεποίθησης δεν είναι ενιαία σε όλη την Ευρώπη, αλλά διαφέρει ανάλογα με το χρόνο και το ιστορικό-κοινωνικό πλαίσιο²²². Οι κανόνες διαφοροποιούνται από χώρα σε χώρα ανάλογα με τις εθνικές παραδόσεις και τις απαιτήσεις που επιβάλλει η ανάγκη προστασίας των δικαιωμάτων και των ελευθεριών των τρίτων, καθώς και η διασφάλιση της δημόσιας τάξης²²³. Ως εκ τούτου, η επιλογή της έκτασης και της μορφής που θα πρέπει να λάβουν οι ρυθμίσεις της εξωτερικής διάστασης του θρησκευτικού φαινομένου και της οργάνωσης των σχέσεων του κράτους με την εκκλησία, πρέπει αναπόφευκτα να επαφίονται ως ένα σημείο στο οικείο κράτος, καθώς θα εξαρτώνται από το συγκεκριμένο εθνικό πλαίσιο. Το γεγονός αυτό αποτελεί την αιτία που το Δικαστήριο διατηρεί συχνά μια μετριοπαθή στάση και αρκείται στη διαπίστωση του κατά πόσον τα μέτρα που ελήφθησαν σε εθνικό επίπεδο ήταν κατ' αρχήν δικαιολογημένα και αναλογικά, θέτοντας πάντοτε ως όριο τη διασφάλιση πραγματικού θρησκευτικού πλουραλισμού, που είναι ζωτικής σημασίας για την επιβίωση μιας δημοκρατικής κοινωνίας²²⁴.

Αξιοποιώντας το εργαλείο του περιθωρίου εκτίμησης, παρατηρούμε συχνά το Δικαστήριο να αποφεύγει να θίξει ζητήματα ουσίας που ενδέχεται να προκαλέσουν αντιδράσεις από τα συμβαλλόμενα κυρίαρχα κράτη. Σε όλες τις υποθέσεις που τέθηκε ζήτημα σύγκρουσης μεταξύ, αφενός της εκδήλωσης των θρησκευτικών πεποιθήσεων μέσω της χρήσης θρησκευτικών συμβόλων από πρόσωπα που συμμετέχουν στην εκπαιδευτική διαδικασία και αφετέρου της προστασίας της αρνητικής διάστασης της θρησκευτικής ελευθερίας τρίτων και της διαφύλαξης του κοσμικού και θρησκευτικά αχρωμάτιστου χαρακτήρα του κράτους, το Δικαστήριο φαίνεται να σταθμίζει τα υπο σύγκρουση δικαιώματα αποφαινόμενο πάντοτε υπέρ των εθνικών ρυθμίσεων προστασίας του κοσμικού και δήθεν πλουραλιστικού χαρακτήρα του σχολείου ή πανεπιστημίου. Ωστόσο, αυτή η πρόταξη της θρησκευτικής ουδετερότητας του κράτους και του σχολικού περιβάλλοντος, δεν θα πρέπει να αποτελεί απαίτηση θρησκευτικής ουδετερότητας των προσώπων που κινούνται εντός των σχολικών ή πανεπιστημιακών αιθουσών. Σε μια δημοκρατική κοινωνία η ελεύθερη ανάπτυξη της συνείδησης και του κριτικού πνεύματος δε δύναται να επέλθει αποκλείοντας τη θρησκευτικά ετερόκλητη εμφάνιση των συμμετεχόντων²²⁵. Το σχολείο οφείλει να προετοιμάζει κατάλληλα τους μαθητές για την κοινωνία, στόχος που δεν δύναται να επιτευχθεί εντός «αποστειρωμένων αιθουσών» κοινωνικού, πολιτισμικού ή θρησκευτικού αποκλεισμού. Όπως επισημαίνει η Ε. Καλαμπάκου σε σχετικό της άρθρο: «Για να διασφαλιστεί ο πλουραλισμός ως δυνατότητα δεν είναι αναγκαίο να αποκλειστεί ως πραγματικότητα²²⁶»

²²¹ ΕΔΔΑ, *Wingrove v United Kingdom*, αρ. 19/1995/525/611, 25.11.1996

²²² ΕΔΔΑ, *Leyla Şahin v. Turkey*, αρ. 44774/98, 10.11.2005

²²³ ΕΔΔΑ, *Leyla Şahin v. Turkey*, αρ. 44774/98, 10.11.2005

²²⁴ βλ. κατ' αναλογία, ΕΔΔΑ, *Κοκκινάκης κατά Ελλάδος*, αρ.14307/88, 25.5.1993, 17, § 31

²²⁵ Βλ. Ε. Καλαμπάκου, *Η θρησκευτική ουδετερότητα ως εγγύηση του πλουραλισμού στη δημόσια εκπαίδευση. Η μάχη των συμβόλων στην νομολογία του ΕΔΔΑ*, ΔτΑ, 48/2010, σ. 1155-1156

²²⁶ Βλ.. Ε. Καλαμπάκου, *Η θρησκευτική ουδετερότητα ως εγγύηση του πλουραλισμού στη δημόσια εκπαίδευση. Η μάχη των συμβόλων στην νομολογία του ΕΔΔΑ*, ο.π., σ. 1155-1156

VI. Η κρατικά επιβαλλόμενη ανάρτηση θρησκευτικών συμβόλων στις σχολικές αίθουσες. Η υπόθεση του «Εσταυρωμένου».

Από το άρθρο 9 σε συνδυασμό με το άρθρο 14 της ΕΣΔΑ, απορρέει η βασική αρχή ότι το κράτος οφείλει αφενός να απέχει από οποιαδήποτε ταύτιση με ένα συγκεκριμένο θρησκευτικό δόγμα και αφετέρου να διασφαλίζει τη θρησκευτική ουδετερότητα χώρων κρατικής εποπτείας, όπως η εκπαίδευση, ώστε να αποκλείεται η επέμβαση στη διαμόρφωση των πεποιθήσεων των πολιτών και δη μαθητών για το θείο. Στην περίπτωση που θρησκευτικά σύμβολα αναρτώνται στις σχολικές αίθουσες κατ' επιταγή νομοθετικής διάταξης ή ως εθιμική πρακτική αναγνώρισης της επικρατούσας στο κράτος θρησκείας, δεν είναι τα πρόσωπα που συμμετέχουν στην εκπαιδευτική διαδικασία ή οι κρατικοί υπάλληλοι που θρησκευούνται, αλλά είναι το ίδιο το κράτος που εκφράζει τη θέση του σε θρησκευτικά ζητήματα, χωρίς να μεσολαβεί υποκειμενική συμπεριφορά που να προσδίδει στο σύμβολο ιδιαίτερο νόημα ή που να επιβεβαιώνει την κυρίαρχη νοηματοδότησή του²²⁷. «Πρόκειται για κρατική έκφραση απρόσωπη και ενδεδυμένη με την ύψιστη κοσμική αυθεντία»²²⁸.

Η μοναδική μεν, πολύκροτη δε υπόθεση ανάρτησης θρησκευτικών συμβόλων σε σχολικές αίθουσες που έχει απασχολήσει μέχρι σήμερα το Δικαστήριο είναι η υπόθεση Lautsi και Λουίτσι κατά Ιταλίας. Στην εν λόγω υπόθεση, η προσφεύγουσα, Soile Lautsi, εκπροσωπώντας τον εαυτό της και τα δύο ανήλικα τέκνα της, προσέφυγε ενώπιον του ΕΔΔΑ ισχυριζόμενη ότι η ανάρτηση του «Εσταυρωμένου» σε αίθουσες κρατικού δημοτικού σχολείου της Ιταλίας, στο οποίο φοιτούσαν τα παιδιά της, παραβιάζει το άρθρο 9 της ΕΣΔΑ και το άρθρο 2 του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου της Σύμβασης. Η υπόθεση δίχασε όχι μόνο την κοινή γνώμη, αλλά και το ίδιο το Δικαστήριο, με το Β' Τμήμα αυτού να αποφαινεται υπέρ της κρατικής θρησκευτικής ουδετερότητας²²⁹, ενώ το Τμήμα Ευρείας Σύνθεσης να αναγνωρίζει ένα ευρύτερο περιθώριο εκτίμησης στο κράτος μέλος²³⁰.

Σύμφωνα με τα πραγματικά περιστατικά της υπόθεσης, κατά τη διάρκεια μιας συνεδρίασης του διοικητικού συμβουλίου του σχολείου, ο σύζυγος της προσφεύγουσας έθεσε το ζήτημα της παρουσίας θρησκευτικών συμβόλων στις αίθουσες διδασκαλίας, αναφερόμενος ιδίως στον «Εσταυρωμένο». Με απόφαση του διοικητικού συμβουλίου του σχολείου αποφασίστηκε η διατήρηση των θρησκευτικών συμβόλων στις αίθουσες διδασκαλίας και η προσφεύγουσα άσκησε προσφυγή ενώπιον του Διοικητικού Δικαστηρίου του Veneto καταγγέλλοντας παραβίαση της αρχής της κοσμικότητας, επικαλούμενη τα άρθρα 3 (αρχή της ισότητας) και 19 (θρησκευτική ελευθερία) του ιταλικού Συντάγματος και το άρθρο 9 της ΕΣΔΑ, καθώς και την αρχή της αμεροληψίας των δημόσιων διοικητικών αρχών (άρθρο 97 του Συντάγματος)²³¹. Η κυβέρνηση δικαιολόγησε την υποχρέωση της ανάρτησης του Εσταυρωμένου αναφερόμενη στο θετικό ηθικό μήνυμα της χριστιανικής πίστης, το οποίο υπερβαίνει τις κοσμικές συνταγματικές αξίες, καθώς και στο ρόλο της θρησκείας στην ιταλική ιστορία και τις ρίζες της στην ιταλική παράδοση. Το Διοικητικό Δικαστήριο απέρριψε την προσφυγή κρίνοντας ότι η παρουσία σταυρών στις αίθουσες διδασκαλίας των κρατικών σχολείων, επιβάλλεται από το άρθρο 118 του βασιλικού διατάγματος

²²⁷ Βλ. Ε. Καλαμπάκου, *Η θρησκευτική ουδετερότητα ως εγγύηση του πλουραλισμού στη δημόσια εκπαίδευση. Η μάχη των συμβόλων στην νομολογία του ΕΔΔΑ*, ο.π., σ. 1160

²²⁸ Βλ. Ε. Καλαμπάκου, *Η θρησκευτική ουδετερότητα ως εγγύηση του πλουραλισμού στη δημόσια εκπαίδευση. Η μάχη των συμβόλων στην νομολογία του ΕΔΔΑ*, ο.π., σ. 1160

²²⁹ ΕΔΔΑ, *Lautsi and Others v. Italy*, αρ. 30814/06, 03.11.2009

²³⁰ ΕΔΔΑ, *Lautsi and Others v. Italy*, αρ. 30814/06, 18.03.2011

²³¹ ΕΔΔΑ, *Lautsi and Others v. Italy*, ο.π., 18.03.2011 §12

της 30^{ης} Απριλίου του 1924 και το άρθρο 119 του βασιλικού διατάγματος της 26^{ης} Απριλίου του 1928 και δεν προσκρούει στην αρχή της κοσμικότητας του Κράτους. Ειδικότερα, έκρινε ότι, μολονότι ο σταυρός είναι αναμφισβήτητα θρησκευτικό σύμβολο, αποτελεί παράλληλα και σύμβολο ενός συστήματος αξιών που διέπουν το ιταλικό Σύνταγμα και την ιταλική κοινωνία στο σύνολό της²³². Τελικά, η προσφεύγουσα, το 2006, αφού εξάντλησε το σύνολο των εσωτερικών ένδικων μέσων, προσέφυγε ενώπιον του ΕΔΔΑ.

Το Β' Τμήμα του Δικαστηρίου με απόφαση της 3^{ης} Νοεμβρίου του 2009 έκρινε ότι η ανάρτηση του «Εσταυρωμένου» παραβίαζε το δικαίωμα της προσφεύγουσας να εξασφαλίζει την εκπαίδευση και τη μόρφωση των τέκνων της σύμφωνα με τις θρησκευτικές, φιλοσοφικές και παιδαγωγικές της πεποιθήσεις, όπως κατοχυρώνεται στο εδάφιο β' του άρθρου 2 του Πρώτου ΠΠ της Σύμβασης, καθώς και την αρνητική διάσταση της θρησκευτικής ελευθερίας των μαθητών. Ειδικότερα, εκτίμησε ότι η υποχρεωτική έκθεση ενός «ισχυρού θρησκευτικού συμβόλου» συγκεκριμένης πίστης, όπως ο Εσταυρωμένος, είναι ασυμβίβαστη με την θρησκευτική ουδετερότητα που οφείλει το κράτος να επιδεικνύει κατά την άσκηση δημόσιας εξουσίας, ιδίως δε κατά την υποχρεωτική δημόσια εκπαίδευση²³³. Μα τέτοια κρατική παρέμβαση μαρτυρεί προνομιακή μεταχείριση της Καθολικής Εκκλησίας και ασκεί ασυμβίβαστη με την αρχή του κοσμικού κράτους επιρροή στην ελευθερία της σκέψης, της συνείδησης και της θρησκείας των μαθητών. Η προστασία της αρνητικής διάστασης της θρησκευτικής ελευθερίας δεν περιορίζεται στην απουσία θρησκευτικής εκπαίδευσης, αλλά επεκτείνεται σε πρακτικές και σύμβολα θρησκευτικής σημασίας. Η αρνητική διάσταση της θρησκευτικής ελευθερίας χρήζει ιδιαίτερης προστασίας στις περιπτώσεις που το κράτος εκφράζεται θρησκευτικά και οι αποδέκτες αυτής της έκφρασης δεν έχουν περιθώριο επιλογής ή αποφυγής, όπως συμβαίνει στο πλαίσιο της δημόσιας εκπαίδευσης, όπου η φοίτηση είναι υποχρεωτική. Το σχολείο αποτελεί χώρο κρατικής εποπτείας εντός του οποίου οι μαθητές βρίσκονται σε ευάλωτη θέση, ο σεβασμός της αρνητικής έκφρασης της θρησκευτικής ελευθερίας αποτελεί εγγύηση πλουραλισμού και απαιτεί από το κράτος να απέχει από παρεμβάσεις ή προσπάθειες ενεργητικής ή παθητικής κατήχησης και την επιβολή πεποιθήσεων²³⁴.

Η απόφαση του Β' Τμήματος προκάλεσε οξείες αντιδράσεις, διότι θεωρήθηκε ως ευθεία επίθεση στην Καθολική Εκκλησία. Για το λόγο αυτό, η Ιταλική Κυβέρνηση υπέβαλε αίτημα εισαγωγής της υπόθεσης στην Ευρεία Σύνοψη του Δικαστηρίου, το οποίο κι έγινε άμεσα δεκτό.

Με την απόφαση της 18^{ης} Μαρτίου του 2011 σε Τμήμα Ευρείας Συνθέσεως, το ΕΔΔΑ ανέτρεψε την απόφαση του Β' Τμήματος κρίνοντας ότι δεν υπάρχει παραβίαση του άρθρου 2 του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου της ΕΣΔΑ, ούτε του άρθρου 9 της Σύμβασης. Ειδικότερα διαπίστωσε ότι το ζήτημα των θρησκευτικών συμβόλων στις αίθουσες διδασκαλίας ελλείπει ευρωπαϊκής συναίνεσης είναι, κατ' αρχήν, ένα ζήτημα που εμπίπτει στο περιθώριο εκτίμησης του συμβαλλόμενου κράτους θέτοντας ως μοναδικό όριο τη μη κατήχηση²³⁵. Σύμφωνα δε με τη συγκλίνουσα γνώμη του Δικαστή Bonello: «Κανένα υπερνομοθετικό όργανο ή υπερεθνικό δικαστήριο δεν μπορεί να διαμορφώσει και να καθορίσει το προφίλ ενός λαού, ούτε να αγνοήσει την πολιτισμική συνέχεια της ροής ενός έθνους μέσα στο χρόνο. Η απόφαση για το αν θα διαιωνιστεί μια παράδοση ανήκει καταρχήν στο περιθώριο εκτίμησης του κράτους μέλους»²³⁶.

²³² Βλ. Veneto Regional Administrative Court's, judgment no. 1110, 17.03.2005

²³³ ΕΔΔΑ, *Lautsi and Others v. Italy*, ο.π., 03.11.2009 §50-54

²³⁴ ΕΔΔΑ, *Lautsi and Others v. Italy*, ο.π., 03.11.2009 §55-56

²³⁵ Βλ. Ε. Καλαμπάκου, *Τα σύμβολα στην νομολογία του ΕΔΔΑ*, ΔτΑ 49/2011, σ. 231

²³⁶ ΕΔΔΑ, *Lautsi and Others v. Italy*, ο.π., 03.11.2009 §1.1-1.3

Επιπλέον, το Τμήμα Ευρείας Σύνθεσης, αναγνώρισε ότι η υποχρέωση των κρατών να σέβονται τις θρησκευτικές και φιλοσοφικές πεποιθήσεις των γονέων δεν περιορίζεται μόνο στο περιεχόμενο της παρεχόμενης εκπαίδευσης, αλλά εκτείνεται και στο σχολικό περιβάλλον. Παρ' όλα αυτά έκρινε ότι η ανάρτηση του Εσταυρωμένου στις αίθουσες διδασκαλίας των κρατικών σχολείων στην Ιταλία συνιστά μεν κυρίαρχη προβολή της επικρατούσας θρησκείας, ωστόσο είναι παθητική και δεν αρκεί για να υποδηλώσει μια διαδικασία κατήχησης ικανής να επηρεάσει τις συνειδήσεις των μαθητών. Σύμφωνα με την κρίση του Δικαστηρίου απαιτούνται στοιχεία που να επιβεβαιώνουν την συνειδησιακή επιρροή των παιδιών και δεν αρκεί η υποκειμενική αντίληψη της προσφεύγουσας²³⁷.

Μελετώντας τις δύο αποφάσεις παρατηρούμε ότι βρίσκονται σε πλήρη διάσταση μεταξύ τους. Ο Εσταυρωμένος από ισχυρό εξωτερικό σύμβολο, «μετατρέπεται» σε ένα παθητικό σύμβολο συνυφασμένο με την ιταλική πολιτισμική ταυτότητα μη ικανό να επηρεάσει τις συνειδήσεις των ανήλικων μαθητών. Αυτή η μεταστροφή ευλόγως εγείρει το ερώτημα αν η απόφαση του Τμήματος Ευρείας Σύνθεσης ήταν αποτέλεσμα πολιτικού συμβιβασμού ή αναθεωρημένης νομικής σκέψης²³⁸.

Σε επίπεδο κριτικής η απόφαση του Β' Τμήματος είναι συνεπής στη μέχρι τότε στάση του Δικαστηρίου, το οποίο εναρμόνιζε πρακτικά τα υπό σύγκρουση δικαιώματα αποφαινόμενο υπέρ του θρησκευτικά αχρωμάτιστου χαρακτήρα του Κράτους και των υπαλλήλων του²³⁹. Ωστόσο, η απόφαση της Ευρείας Σύνθεσης δεν ενίσχυσε το κίνημα υπέρ την εκκοσμίκευσης, αλλά καθιέρωσε μια πολιτική δύο ταχυτήτων αναγνωρίζοντας ότι η αρχή ουδετερότητας του κράτους που εκτείνεται κατ' αρχήν και στο χώρο της υποχρεωτικής εκπαίδευσης, δύναται να υποχωρήσει για την προστασία της πολιτισμικής προσωπικότητας ενός έθνους²⁴⁰. Από τη μια οι εκπαιδευτικοί ως εκπρόσωποι του θρησκευτικά ουδέτερου κράτους, υποχρεώνονται να αφαιρούν τα διακριτικά της πίστης τους πριν εισέλθουν στο χώρο του σχολείου και από την άλλη το κράτος υπό το μανδύα της διατήρησης της πολιτισμικής ταυτότητας δύναται να εξασφαλίζει είτε μέσω της μονομερούς επιβολής, είτε μέσω της ανοχής, θέση εντός του σχολικού περιβάλλοντος σε συγκεκριμένη μορφή του θρησκευτικού φαινομένου.

Επιπλέον, εκτός του ότι η απόφαση του 2011 έρχεται σε αντίθεση με τις προγενέστερες αποφάσεις και τη μέχρι τότε διαμορφωθείσα νομολογία του Δικαστηρίου, εμφανίζει και εσωτερικές αντιφάσεις. Το Τμήμα Ευρείας Σύνθεσης αν και αναγνωρίζει την υποχρέωση ουδετερότητας των κρατών σε χώρους κρατικής εποπτείας και ιδίως στο χώρο της εκπαίδευσης, λόγω της ανηλικότητας και του ευάλωτου σε διανοητικό επηρεασμό του «ακροατηρίου», παρ' όλα αυτά κρίνει ότι η ανάρτηση του Εσταυρωμένου δεν είναι ικανή επηρεάσει τους μαθητές, παραβλέποντας ότι πρόκειται για ένα σύμβολο με πρωταρχική θρησκευτική σημασία, το οποίο αναρτάται σε δημόσιο κτίριο και κατά συνέπεια συνιστά άσκηση δημόσιας εξουσίας²⁴¹.

Συμπερασματικά, με την απόφαση του 2011 σχετικοποιείται η προστασία της αρνητικής διάστασης της θρησκευτικής ελευθερίας και του δικαιώματος του άρθρου 2 του Πρώτου ΠΠΣ, ενώ παρατηρούμε το Δικαστήριο να αξιοποιεί το εργαλείο του περιθωρίου εκτίμησης για να περιορίσει τις ενδεχόμενες αντιδράσεις και να αυτοπεριοριστεί σε ένα έλεγχο ακραίων ορίων.

²³⁷ Βλ. Ε. Καλαμπάκου, *Τα σύμβολα στην νομολογία του ΕΔΔΑ*, ΔτΑ 49/2011, σ. 233

²³⁸ Βλ. Ρ. Φράγκου, *Η καθιέρωση του δικαιώματος του Κράτους να προάγει «παθητικά» την πλειοψηφούσα θρησκευτική συνείδηση*, ο.π., σ. 180-183

²³⁹ ΕΔΔΑ., *Dahlab κατά Ελβετίας*, αρ. 42393/98, 15.02.2011

²⁴⁰ Βλ. Ρ. Φράγκου, *Η καθιέρωση του δικαιώματος του Κράτους να προάγει «παθητικά» την πλειοψηφούσα θρησκευτική συνείδηση*, ΕΦΔΔ, ΙΙ/2011, σ. 180-183

²⁴¹ Βλ. Ε. Καλαμπάκου, *Τα σύμβολα στην νομολογία του ΕΔΔΑ*, ο.π., σ. 233

Ωστόσο, όπως επεσήμανε η μειοψηφούσα γνώμη του Δικαστή Malinverni το εύρος του περιθωρίου εκτίμησης πρέπει κάθε φορά να προσδιορίζεται από το Δικαστήριο στα πλαίσια της εκάστοτε υπόθεσης και δεν δύναται η επίκλησή του να το απαλλάσσει από τα καθήκοντά του και το σεβασμό προς τις απαιτήσεις της Σύμβασης²⁴².

²⁴² Βλ. Ε. Καλαμπάκου, *Τα σύμβολα στην νομολογία του ΕΔΔΑ*, ΔτΑ 49/2011, σ. 232

ΕΠΙΛΟΓΟΣ-ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Από τη συγκριτική επισκόπηση που προηγήθηκε μεταξύ των προσεγγίσεων που ακολουθούν τα ευρωπαϊκά κράτη και το ΕΔΔΑ απέναντι στην παρουσία θρησκευτικών συμβόλων εντός των χώρων εκπαίδευσης, διαπιστώνουμε την απουσία ευρωπαϊκής συναίνεσης απέναντι στην ρύθμιση του ζητήματος. Τα κράτη απολαμβάνουν ευρύτατο περιθώριο εκτίμησης για τον καθορισμό των σχέσεών τους με την εκκλησία, καθώς και για τη ρύθμιση της παρουσίας του θρησκευτικού φαινομένου στη δημόσια σφαίρα.

Αναφορικά με το δικαίωμα των μαθητών, των φοιτητών και μελών του εκπαιδευτικού προσωπικού να φέρουν θρησκευτικά σύμβολα εντός των χώρων εκπαίδευσης παρατηρούμε το γαλλικό κράτος να διατηρεί μια συντηρητική στάση, που αντανακλά μεν τον κομβικής σημασίας ρόλο της αρχής της *laïcité* για την οργάνωση του κράτους, πλην όμως παραβλέπει σημαντικά το δικαίωμα αυτοκαθορισμού των υποκειμένων. Η υποχρέωση κοσμικής εμφάνισης του εκπαιδευτικού προσωπικού, όπως απορρέει από τους νόμους της 3^{ης} Γαλλικής Δημοκρατίας και η νομοθετική απαγόρευση της χρήσης συμβόλων ή ενδυμάτων με τα οποία οι μαθητές εκδηλώνουν καταφανώς τη θρησκευτική τους ιδιότητα της 15^{ης} Μαρτίου του 2004, αποσκοπούν να αποκλείσουν την παρουσία της θρησκείας από τις εκπαιδευτικές αίθουσες και συνιστούν κεκαλυμμένη διάκριση απέναντι στη μουσουλμανική εκδοχή του θρησκευτικού φαινομένου. Ερμηνεύοντας την ισλαμική μαντίλα κατά τρόπο μονοδιάστατο, χωρίς να λαμβάνει υπόψη την υποκείμενη σχέση μεταξύ συμβόλου και προσώπου που το φέρει, το γαλλικό κράτος δια της νομοθετικής οδού και υπό τον μανδύα της πατερναλιστικής προστασίας των δικαιωμάτων των μαθητών και του ουδετερόθρησκου χαρακτήρα του σχολείου επιδιώκει να αφομοιώσει εκβιαστικά την ετερότητα. Η επιμονή αυτή στη θρησκευτικά ουδέτερη εμφάνιση των προσώπων δεν προωθεί τον εκπαιδευτικό πλουραλισμό, αλλά καθιστά τα υποκείμενα μονοσήμαντες προβολές.

Αντίθετα, κράτη όπως η Γερμανία και η Μεγάλη Βρετανία προσεγγίζουν με πιο φιλελεύθερο τρόπο το ζήτημα εκτιμώντας τις υποθέσεις που προκύπτουν *au cas par cas* και αποκλείοντας γενικούς και απόλυτους περιορισμούς της θρησκευτικής έκφρασης μέσω της χρήσης θρησκευτικών συμβόλων στους χώρους εκπαίδευσης. Ωστόσο καταλείπουν ευρεία διακριτική ευχέρεια ρύθμισης του ζητήματος, η μεν Γερμανία στα κρατίδια, η δε Μεγάλη Βρετανία στα σχολικά διοικητικά όργανα, γεγονός που συχνά οδηγεί σε ανεπιεικείς και περιοριστικές του δικαιώματος της θρησκευτικής ελευθερίας λύσεις.

Από πλευράς του το ΕΔΔΑ στο σύνολο των υποθέσεων που έφτασαν ενώπιόν του και αφορούσαν το δικαίωμα των προσώπων που συμμετέχουν στην εκπαιδευτική διαδικασία να φορούν διακριτικά της πίστης τους εντός των χώρων εκπαίδευσης, αναγνώρισε ένα ευρύ περιθώριο εκτίμησης (*margin of appreciation*) στα κράτη και αρκέστηκε μετριοπαθώς στην διαπίστωση του κατά πόσον τα μέτρα που ελήφθησαν σε εθνικό επίπεδο ήταν κατ' αρχήν δικαιολογημένα και αναλογικά.

Αναφορικά με την κρατικώς επιβαλλόμενη ανάρτηση θρησκευτικών συμβόλων εντός των δημόσιων εκπαιδευτικών αιθουσών αυτή διαφέρει ουσιωδώς από το δικαίωμα των προσώπων να φέρουν θρησκευτικά σύμβολα. Στη περίπτωση αυτή δεν είναι οι μαθητές ή οι κρατικοί υπάλληλοι που θρησκευούνται και εκδηλώνουν την πίστη τους, αλλά το ίδιο το κράτος που εκφράζει τη θέση του σε θρησκευτικά ζητήματα και δημιουργεί αμφιβολίες ευνοϊκής μεταχείρισης υπέρ μιας συγκεκριμένης μορφής του θρησκευτικού φαινομένου, η οποία συνήθως ταυτίζεται με την πλειοψηφικά επικρατούσα θρησκεία. Μια τέτοια πρακτική απαγορεύεται στη Γαλλία με το νόμο την 9^{ης} Δεκεμβρίου του 1905, ενώ στη Γερμανία έχει κριθεί από το ΟΣΔ, ήδη από 1995, ως

ασύμβατη με την κρατική θρησκευτική ουδετερότητα. Αντίθετα, στην Ελλάδα λόγω της σχετικής πολιτισμικής και θρησκευτικής ομοιογένειας, γίνεται ανεκτή η εθμική πρακτική της ανάρτησης χριστιανικών εικόνων στις εκπαιδευτικές αίθουσες, χωρίς να έχει απασχολήσει μέχρι σήμερα τον εθνικό Δικαστή.

Η κρατικά επιβαλλόμενη ανάρτηση θρησκευτικών συμβόλων εντός των δημόσιων εκπαιδευτικών αιθουσών απασχόλησε το ΕΔΔΑ, όπως αναλύσαμε, μόνο στην υπόθεση Lautsi κατά Ιταλίας. Το Τμήμα Ευρείας Συνθέσεως του Δικαστηρίου σε προφανή διάσταση με την απόφαση του Β΄ Τμήματος, αλλά και με προγενέστερες αποφάσεις του που αφορούσαν το δικαίωμα των εκπαιδευτικών και των μαθητών να εισέρχονται στους χώρους εκπαίδευσης φέροντας σύμβολα που υποδηλώνουν τη θρησκευτική τους πίστη, έκρινε ότι η ανάρτηση του Εσταυρωμένου στις ιταλικές σχολικές αίθουσες δεν αντίκειται στη αρχή του κοσμικού κράτους και δεν παραβιάζει τα δικαιώματα των μαθητών και των γονέων τους, αφού η έκθεσή του είναι παθητική και αντικατοπτρίζει την πολιτισμική ταυτότητα και παράδοση της Ιταλίας.

Η απόφαση αυτή, αλλά και η ίδια η πρακτική της ανάρτησης θρησκευτικών συμβόλων σε εκπαιδευτικούς χώρους που ακολουθείται από ορισμένα κράτη, είτε είναι νομοθετικώς επιβαλλόμενη, είτε ως εθμική παράδοση, όπως στη χώρα μας, παραβλέπουν ότι η ανάρτηση συμβόλων σε δημόσιο σχολείο συνιστά άσκηση δημόσιας εξουσίας ενδεδυμένη με τη μέγιστη κρατική αυθεντία και όχι μια οποιαδήποτε εκδήλωση θρησκευτικού φρονήματος. Επαναλαμβάνοντας όσα αναφέραμε και παραπάνω, η κοινωνία δικαιούται να θρησκεύεται, το κράτος όμως δεν δικαιούται. Η προνομιούχος παρουσία μιας θρησκείας σε ένα περιβάλλον «κρατικής εποπτείας» θίγει ή σε κάθε περίπτωση παραβλέπει τη θρησκευτική ελευθερία των μαθητών και είναι ασύμβατη με το θρησκευτικά αχρωμάτιστο χαρακτήρα που οφείλει να επιδεικνύει το κράτος, ακόμα κι αν αυτή ταυτίζεται με την επικρατούσα σε μια χώρα θρησκεία. Υπό το μανδύα της διατήρησης της πολιτισμικής ταυτότητας το κράτος δεν δύναται να εξασφαλίζει είτε μέσω της μονομερούς επιβολής, είτε μέσω της ανοχής, θέση εντός του σχολικού περιβάλλοντος σε συγκεκριμένη μορφή του θρησκευτικού φαινομένου.

Η δημόσια υποχρεωτική εκπαίδευση ανήκει στους πολίτες και ως εκ τούτου οφείλει να σέβεται τις επιλογές τους και να ανταποκρίνεται στις ετερόκλητες ανάγκες τους. Το σχολείο μέσα στις θεσμικά κλειστές του πόρτες υποδέχεται την κοινωνική πραγματικότητα και οφείλει χωρίς τυφλές προβλέψεις να απέχει από άνισες μεταχειρίσεις και εμφανείς τοποθετήσεις υπέρ μιας θρησκείας ή δόγματος. Η «συνάντηση» με την ετερότητα εντός του σχολικού περιβάλλοντος δεν θα πρέπει να αποκλείεται μέσω του περιορισμού της θρησκευτικής έκφρασης των υποκειμένων και της απαγόρευσης να φέρουν θρησκευτικά σύμβολα με τα οποία εκδηλώνουν την πίστη τους, αλλά ούτε και να επιβάλλεται κρατικώς με την ανάρτηση θρησκευτικών συμβόλων που ενδέχεται να δημιουργούν στους μαθητές την εντύπωση ταύτισης του κράτους με μια συγκεκριμένη θρησκεία. Ο σεβασμός στην ετερότητα και ο εκπαιδευτικός πλουραλισμός δύναται να διασφαλιστούν μόνο μέσα σε ένα «χρωματιστό» σχολείο με «θρησκευτική αχρωματοψία».

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΕΛΛΗΝΙΚΗ

- Ανδρουτσόπουλος Γεώργιος*, Η θρησκευτική ελευθερία κατά τη νομολογία του Αρείου Πάγου, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα 2010
- Βενιζέλος Ευάγγελος*, Οι σχέσεις Κράτους και Εκκλησίας ως σχέσεις συνταγματικά ρυθμισμένες, εκδ. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, 2000
- Βλαχόπουλος Σπυρίδων*, Θεμελιώδη δικαιώματα, Εκδόσεις Νομική Βιβλιοθήκη, 2017, σ. 266
- Γούλας Δημήτριος*, Οι διακρίσεις λόγω θρησκευτικών συμβόλων στον χώρο εργασίας, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2019
- Δαγτόγλου Πρόδρομος*, Συνταγματικό Δίκαιο, Ατομικά Δικαιώματα, 4η έκδοση, Εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2012, σ. 308
- Δεληγιάννη-Δημητράκου Χριστίνα*, Η θρησκευτική ελευθερία ως κανόνας διαφοροποίησης και έννοια αποκλεισμού, σε: Χριστόπουλου Δ. (επιμ.), Νομικά ζητήματα θρησκευτικής ετερότητας στην Ελλάδα, εκδ. Κριτική, – Κ.Ε.Μ.Ο. 1999, σ. 81επ.
- Δημοπούλου Αφροδίτη-Κανέλλα* (επιμέλεια), Θρησκευτική ελευθερία: επίκαιρα νομικά ζητήματα : πρακτικά ημερίδας 25 Φεβρουαρίου 2019, εκδ. Σάκκουλα, 2019
- Ζουμπουλάκης Σταύρος*, Χριστιανοί στο δημόσιο χώρο. Πίστη ή πολιτιστική ταυτότητα;, ΕΣΤΙΑ, 2010
- Καμτσίδου Ιφιγένεια*, Η επιφύλαξη υπέρ του νόμου ως περιορισμός, εγγύηση και διάμεσος των ελευθεριών, Εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2001, σ. 231
- Κοφίνης Στέργιος*, Ισότητα και απαγόρευση των διακρίσεων, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2016, σ. 322-325
- Κτιστάκης Γιάννης*, Θρησκευτική ελευθερία και Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, εκδ. Α. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα, 2004
- Μάνεσης Αριστόβουλος*, Η συνταγματική προστασία της ακαδημαϊκής ελευθερίας, εκδ. Ανάτυπο «Ο Πολίτης», Αθήνα, 1977, σ. 8-9, 30-34
- Μάνεσης Αριστόβουλος*, Συνταγματικά Δικαιώματα, α' ατομικές ελευθερίες, πανεπιστημιακές παραδόσεις, δ' έκδοση, εκδ. Σάκκουλα, 1982, σ. 246
- Μανιτάκης Αντώνιος*, Οι σχέσεις της εκκλησίας με το κράτος-έθνος, Νεφέλη, 2000
- Μαρίνος Αναστάσιος*, Η θρησκευτική ελευθερία, Αθήνα 1972
- Ορφανουδάκη Σαράντης*, Ο χωρισμός κράτους –εκκλησίας. Αναγκαιότητα ή Παλιλλογία;, ΕΝΟΒΕ, Σχέσεις κράτους-εκκλησίας ενόψει της αναθεώρησης του Συντάγματος, εκδ. Σάκκουλας, 2008, σ. 7 επ.
- Παπαγεωργίου Κωνσταντίνος*, Θεωρία και πράξη του Εκκλησιαστικού Δικαίου Ι, εκδ. Ostrakon publishing, 2014, σ. 25-36
- Του ίδιου*, Εκκλησιαστικό Δίκαιο, Θεωρία και Νομολογία, εκδ. Μπαρμπουνάκη, 2013, σ. 137
- Παπαδοπούλου Λίνα*, Θρησκεία και Σύνταγμα στην Ελλάδα και στην Ευρώπη σήμερα, σε Α. Δημοπούλου (επιμέλεια), Θρησκευτική ελευθερία: επίκαιρα νομικά ζητήματα: πρακτικά ημερίδας 25 Φεβρουαρίου 2019, εκδ. Σάκκουλα, 2019, σ. 66
- Της ίδιας*, Οι σχέσεις Εκκλησίας-Πολιτείας 200 χρόνια από την επανάσταση του 1821, σ. 632
- Σαρίπολος Νικόλαος*, Ελληνικό Συνταγματικό Δίκαιο, τόμος Γ', 1918, σ. 209
- Σισιλιάνος Λίνος-Αλέξανδρος*, Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, ερμηνεία κατ' άρθρον, Νομική Βιβλιοθήκη, 2013, σ. 275επ.

Σωτηρέλλης Γεώργιος, Θρησκεία και εκπαίδευση, Αντ. Σάκκουλας, 1993
Χλέπας Κομνηνός Νικόλαος/Δημητρόπουλος Παναγιώτης, Ζητήματα θρησκευτικής ελευθερίας στο χώρο της εκπαίδευσης, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα, 1997
Χρυσόγονος Κωνσταντίνος, Ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα, Νομική Βιβλιοθήκη, 2006, σ. 269 επ.
Του ίδιου, Θρησκευτική εκπαίδευση και επικρατούσα θρησκεία, σε: Εταιρία Νομικών Βορείου Ελλάδος (επιμ.), Θρησκευτική ελευθερία και επικρατούσα θρησκεία, 2000, σ. 84-124

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ

Beraud Céline, Willaime Jean-Paul (dir.), Les jeunes, l'école et la religion, Paris, Éditions Bayard, 2009, σ. 283
Bioy Xavier, Le concept de personne humaine en droit public. Recherche sur le sujet des Droits fondamentaux, These, Universite de Toulouse, Dalloz, Nouvelle Bibliotheque de theses, Paris, 2003, σ. 548
Caird John, The fundamental Ideas of Christianity, James Maclehose and Sons, 1899, σ. 54
Crawford Robert, Τι είναι θρησκεία;, μετάφραση Μ. Μπλέτας, Αθήνα, εκδ. Σαββάλας, 2004
Daniélou Jean, The Lord of History, Longmans Green, 1958, σ. 133
DeLong-Bas Natana J., The Oxford Encyclopedia of Islam and Women, Oxford University Press Inc, 2013
Elder Charles/ Cobb Roger, The Political Uses of Symbols, Longman, New York & London, 1983
Dijk Pieter Van/ Hoof Fried Van/ Rijn Arjen Van/ Zwaak Leo, Theory and practice of the European Convention on Human Rights, Fifth edition, Intersentia, 2018, p. 736-758
Durkheim David Émile, The Elementary Forms of Religious Life, 1976, σ. 427
Fawcett Thomas, The Symbolic Language of Religion, An Introduction Study, SCM PRESS LTD, 1970, σ. 19-20
Fiske John, Εισαγωγή στην Επικοινωνία, Επικοινωνία και Κουλτούρα, Αθήνα, 1992, σ. 116
Haarcher Guy, La laïcité, 3^η έκδοση, PUF, Paris, 2004, σ. 4,
Howard Erica, Law and Wearing of Religious Symbols, Routledge, 2012
Jung Carl-Gustav, Ο άνθρωπος και τα σύμβολά του, μετάφραση Α. Χατζηθεοδώρου, εκδ. Αρσενίδης, 1964
Mancini Susanna, The Power of Symbols and Symbols as Power: Secularism and Religion as Guarantors of Cultural Convergence, Cardozo Law Review, Vol. 30, No. 6, σ. 2635
Poulat Emile, La solution laïque et ses problemes, PUF, coll. Histoire, Paris, 1999
Rivero Jean, Laïcité scolaire et signes d'appartenance religieuse, R.F.D.A, 6, 1990, σ. 2-3
Velu Jacques/Ergec Rusen, Convention européenne des droits de l'homme, Bruxelles: Bruylant, 2014, σ. 711-728

ΑΡΘΡΟΓΡΑΦΙΑ

Ακριβοπούλου Χριστίνα, Η έννοια του 'διαβιούμε μαζί' (vivre ensemble) ως όριο της θρησκευτικής ελευθερίας, Παρατηρήσεις στην υπόθεση ΕΔΔΑ S.A.S versus France, N° 43835/11, της 1 Ιουλίου 2014, ΔτΑ N° 73/2017, σ. 651-659
Αλιπράντης Νικήτας, Στην Ευρώπη δεν αρμόζει η ισοπέδωση. Θρησκευτική ελευθερία και εικόνες στις ορθόδοξες χώρες, ΣΥΝΗΓΟΡΟΣ, 76/2009, σ. 42 επ.

Βενιζέλος Ευάγγελος, Ο εφικτός διάλογος Κράτους και Εκκλησίας, εφημερίδα Το Βήμα, 05-11-2000

Του ίδιου, Παρελθόν, παρόν και μέλλον των σχέσεων κράτους και εκκλησίας, σε Παπαδοπούλου Λίνα (επιμ.), διπλό τεύχος – αφιέρωμα με τίτλο «Θρησκεία, Εκκλησία και Σύνταγμα», περιοδικό ΤΟ ΣΥΝΤΑΓΜΑ, τεύχος 1-2/2020, σ. 255

Βλαχόπουλος Σπυρίδων, Άποψη: το Σύνταγμα και η επικρατούσα θρησκεία, Εφημερίδα «Η Καθημερινή», 02-10-2018

Γεραπετρίτης Γεώργιος, Τα θρησκευτικά δικαιώματα στις ΗΠΑ: Η συνταγματική απαίτηση για την απαγόρευση εγκατάστασης επίσημης θρησκείας, 2/2006, Νομοκανονικά, Επιθεώρηση Εκκλησιαστικού και Κανονικού Δικαίου, 31επ.

Γιαγκάτζογλου Σταύρος, Τα θρησκευτικά σύμβολα στην εκπαίδευση, Νομοκανονικά, Επιθεώρηση Εκκλησιαστικού και Κανονικού Δικαίου, Έτος Θ΄, Τεύχος 1, Απρίλιος 2010, 23επ.

Δεληγιάννη-Δημητράκου Χριστίνα, Η περιβολή της ισλαμικής μαντίλας στο δημόσιο σχολείο: μια δικαιοπολιτική προσέγγιση, Θεωρία και Πράξη Διοικητικού Δικαίου, 7/2009, 798 επ.

Καλαμπάκου Ελένη, Τα σύμβολα στην νομολογία του ΕΔΔΑ, ΔτΑ 49/2011, σ. 231 επ.

Της ίδιας, Η θρησκευτική ουδετερότητα ως εγγύηση του πλουραλισμού στη δημόσια εκπαίδευση. Η μάχη των συμβόλων στην νομολογία του ΕΔΔΑ», ΔτΑ, 48/2010, σ. 1139-1184

Καλογήρου Σπυριδούλα, Η χρήση θρησκευτικών συμβόλων στα γαλλικά σχολεία, Η «υπόθεση της ισλαμικής μαντίλας» στη Γαλλία, ΔτΑ, 29/2006, σ. 138

Καραβοκύρης Γεώργιος, Η laïcité σε κρίση, Υπόθεση “Fouillard islamique” (1989-2004), ΔτΑ, 29/2006, σ. 159-202

Καυκά Χαρά, Θρησκευτικά σύμβολα στις δικαστικές και τις σχολικές αίθουσες με αφορμή την απόφαση 71/2019 της Ολομέλειας του ΣτΕ, σε Παπαδοπούλου Λίνα (επιμ.), διπλό τεύχος – αφιέρωμα με τίτλο «Θρησκεία, Εκκλησία και Σύνταγμα», περιοδικό ΤΟ ΣΥΝΤΑΓΜΑ, τεύχος 1-2/2020, σ. 570

Μακρίδης Βασίλειος, Τα θρησκευτικά σύμβολα και ο κίνδυνος της απολυτοποίησης, Εφημερίδα «Το Βήμα», 07-01-2001

Μανιτάκης Αντώνης, Η θρησκευτική ουδετερότητα του Συντάγματος και του κράτους, σε Παπαδοπούλου Λίνα (επιμ.), διπλό τεύχος – αφιέρωμα με τίτλο «Θρησκεία, Εκκλησία και Σύνταγμα», περιοδικό ΤΟ ΣΥΝΤΑΓΜΑ, τεύχος 1-2/2020, σ. 297

Μαντζούφας Παναγιώτης, Η εθνική και θρησκευτική ταυτότητα ως στοιχεία της ελεύθερης ανάπτυξης της προσωπικότητας. Η περίπτωση των μειονοτήτων, Αρμενόπουλος, αρ. 8, 2000, σ. 1037 επ.

Του ίδιου, Θρησκεία και εκπαίδευση. Το ιστορικό και συνταγματικό πλαίσιο της θρησκευτικής εκπαίδευσης, Book’s Journal, τχ. 7, 2011, σ. 36 επ.

Μαρίνος Αναστάσιος, Τα θρησκευτικά σύμβολα στα σχολεία, εφημερίδα Το Βήμα, 22-11-2009

Παπαδοπούλου Λίνα (επιμ.), διπλό τεύχος – αφιέρωμα με τίτλο «Θρησκεία, Εκκλησία και Σύνταγμα», περιοδικό ΤΟ ΣΥΝΤΑΓΜΑ, τεύχος 1-2/2020

Πινακίδης Γεώργιος, Μονομερείς ερμηνευτικές προσεγγίσεις στο όνομα της “επικρατούσας” θρησκείας, ΤΟ ΣΥΝΤΑΓΜΑ, τεύχος 6/1999 σ. 1104

Τράντα Αλεξάνδρα, Η ισλαμική μαντίλα, ΔτΑ, 30/2006, σ. 565 επ.

Τοπίδη Κυριακή, Εκπαίδευση και θρησκεία: ο ρόλος του κράτους και οι νέες προκλήσεις, σε Παπαδοπούλου Λίνα (επιμ.), διπλό τεύχος – αφιέρωμα με τίτλο «Θρησκεία, Εκκλησία και Σύνταγμα», ΤΟ ΣΥΝΤΑΓΜΑ, τεύχος 1-2/2020, σ. 468

Τρωιάνος Σ.Ν., Ελευθερία θρησκευτικής συνείδησης και επικρατούσα θρησκεία, σε: Εταιρία Νομικών Βορείου Ελλάδος (επιμ.), Θρησκευτική ελευθερία και επικρατούσα θρησκεία, 2000, σ. 9 επ.

Φράγκου Ρωζάνη, Η καθιέρωση του δικαιώματος του Κράτους να προάγει «παθητικά» την πλειοψηφούσα θρησκευτική συνείδηση, ΕΦΔΔ, Π/2011, σ. 180-183

Χρυσόγονος Κωνσταντίνος, Θρησκευτική εκπαίδευση και επικρατούσα θρησκεία, περιοδικό ΤΟ ΣΥΝΤΑΓΜΑ, τεύχος 6/1999, σ. 994

Barnett Laura, Freedom of Religion and Religious Symbols in the Public Sphere (Background paper), Publication No. 2011-60-E, 25 July 2011, Library of Parliament, [Ottawa, Ont.], 2013

Geraldine Van Bueren, *Child Rights in Europe: Convergence and Divergence in Judicial Protection*, Council of Europe publishing, 2007, σ. 165-167

ΠΗΓΕΣ ΑΠΟ ΤΟ ΔΙΑΔΙΚΤΥΟ

Αρβανίτης Χριστόφορος-Ελευθέριος, Μοντέρνος Πολιτισμός: θρησκευτική ελευθερία και θρησκευτική εκπαίδευση, 2010, από: https://www.academia.edu/12624759/Μοντέρνος_πολιτισμός_θρησκευτική_ελευθερία_και_θρησκευτική_εκπαίδευση (τ.π. 22.10.2022)

Καμτσιδου Ιφιγένεια, Τα θρησκευτικά σύμβολα στον δημόσιο χώρο, από: <http://www.academia.edu/1> (τ.π. 25.10.2022)

Μαντζούφας Παναγιώτης, Θρησκευτική ελευθερία στην εκπαίδευση στην Μεσογειακή Ευρώπη, από: https://www.constitutionalism.gr/2018_mantzoufas_thriskeutiki-eleftheria-ekpaideusi/, (τ.π. 04.07.2022)

Μπέκα Ευγενία, Θρησκευτική ελευθερία και έμφυλη ισότητα στο πλαίσιο του φαινομένου της περιβολής της «ισλαμικής μαντίλας» (hijab), Υπό το φως της νομολογίας του Ε.Δ.Δ.Α., Διπλωματική εργασία, ΕΚΠΑ, Αθήνα, 2019, από: <https://pergamos.lib.uoa.gr/uoal/default/data/2886810/theFile> (τ.π. 28.10.2022)

Παπαδοπούλου Λίνα, Μπούρκα στα δικαιώματα, από: <https://www.constitutionalism.gr/1750-mpourka-sta-dikaiwmata/> (τ.π. 20.09.2022)

Πάχου-Φώκιαλη Άννα-Μαρία, Η νομική προστασία των θρησκευτικών συμβόλων. Το παράδειγμα του σταυρού, Διδακτορική Διατριβή, ΕΚΠΑ, Αθήνα 2019, από: <https://freader.ekt.gr/eadd/index.php?doc=45090&lang=el#p=4> (τ.π. 17.08.2022)

Σωτηρέλης Γεώργιος, Ένα ηχηρό όχι στην δογματική χειραγώγηση της κοσμοθεωρητικής συνείδησης των μαθητών, από: <https://www.constitutionalism.gr/ena-ixiro-oxi-stin-dogmatiki-xeiragogisi-tis-kosmotheoritikis-syneidisis-ton-mathiton/?hilite> (τ.π. 28.10.2022)

Τσιτσελίκης Κωστής, Η θρησκεία στα σχολεία: Τα συνταγματικά και διεθνή όρια, από: <https://www.constitutionalism.gr/2019-12-tsitselikis-thriskeia-sholeio/> (τ.π. 25.10.2022)

Χρήστου Βασιλική, Η σχέση πολίτη-Διοίκησης την εποχή της πανδημίας: το ζήτημα της προτεραιότητας των ελευθεριών του πνεύματος, από: <https://www.constitutionalism.gr/η-σχέση-πολίτη-διοίκησης-την-εποχή-της/> (τ.π. 11.10.2022)

Bacquet Sylvie, Manifestation of Belief and Religious Symbols at Schools: Setting Boundaries in English Courts, University of Westminster School of Law Research Paper No. 09-12, Religion and Human Rights, Vol. 4, pp. 121-135, 2009 από: <http://ssrn.com/abstract=1470797> (τ.π. 30.09.2022)

Menski Werner, Immigration and multiculturalism in Britain: New issues in research and policy, από:https://fid4sarepository.ub.uniheidelberg.de/270/1/Immigration_and_multiculturalism_in_Britain.pdf (τ.π. 10.10.2022)

Topping Alexandra, Girl takes school to court over right to wear 'purity' ring, The Guardian, από:<https://www.theguardian.com/uk/2007/jun/23/schools.religion> (τ.π. 08.10.2022)

Department of Education, The Equality Act 2010 and schools Departmental advice for school leaders, school staff, governing bodies and local authorities, 2014, από https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/315587/Equality_Act_Advice_Final.pdf (τ.π. 6.10.2022)

Deutsche Welle, German States Move To Enact Headscarf Bans, , από:<https://www.dw.com/en/german-states-move-to-enact-headscarf-bans/a-978888> (τ.π. 03.10.2022)

ECHR, Guide on Article 9 of the European Convention on Human Rights, Freedom of thought, conscience and religion, Council of Europe, 2019, από:https://www.echr.coe.int/Documents/Guide_Art_9_ENG.pdf (τ.π. 20.08.2022)

Gouvernement Française, *Qu'est-ce que la laïcité ?*, από: <https://www.gouvernement.fr/qu-est-ce-que-la-laicite> (τ.π. 29.09.2022)

State of Washington, Department of corrections, Handbook of religious beliefs and practices, fifth revision, 2013, από: <https://www.doc.wa.gov/docs/publications/500-HA001.pdf> (11.08.2022)